munità cattolica armena »[31]. Ma più ampiamente, questo servizio culturale e religioso deve essere reso a tutta la nazione armena e nello spirito nuovo e pur così antico che ci anima in questi giorni, compete a voi il compito di prestare un'attenzione del tutto particolare ai problemi che debbono essere ancora chiariti con i nostri fratelli. E voi potete farlo meglio di chiunque altro attraverso la conoscenza della letteratura teologica armena, la comprensione delle differenti correnti e la percezione dei movimenti che la animano oggi.

Questa riflessione, poi, dovrebbe partire dalla crescente realtà dei contatti tra la Chiesa dell'Armenia e la Chiesa cattolica, tra Roma e Etchmiadzin. Dovrebbe avere origine da un approfondimento di tutto ciò che abbiamo in comune, dalla comunione profonda risultante dal celebrare e vivere gli stessi sacramenti e specialmente l'eucaristia, dal fatto che le nostre Chiese si riscoprono Chiese sorelle nella successione apostolica dei loro vescovi. E' in questa direzione che, moltiplicando i contatti, crescendo in ogni forma di collaborazione, potremo fare in modo che, il più presto possibile, la « comunione indebolita » ritorni ad essere una comunione totale.

Era questa la speranza che animava l'azione di Mechitar. Egli aveva intuito nuove vie che potevano condurre alla meta. Spetta a Voi, i suoi Figli, di valervi di tutte le possibilità di oggi, Voi i figli adottivi della Vergine, i predicatori della penitenza, i fautori dell'unione dei Cristiani.

GIOVANNI Card. WILLEBRANDS

31. *Annuario Pontificio*, Città del Vaticano 1977, p. 1194.

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Յետ ներկայացնելու Մխիթար Աբբահօր հրատարակչական գործունէութեան երեք գոհարները, այսինքն՝ Աստուածաշունչը (1733–1736), Մատթէոսի Աւետարանին Մեկնութիւնը (1737–1739) եւ Հայկազեան Լեզուի Բառգիրքը (1744–1749), իրենց յարակից պատմական կարեւոր տուեալներով ու տպագրական պարագաներուն մանրամասնութիւններով*, այժմ կը սկսինք հրատարակել Մխիթար Աբբահօր գրական առաքելութեան ամբողջական պատմութիւնը, իր սկզբնաւորութենէն, զոր մեր աշխատակիցը՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմեան ազնուօրէն յանձնած է թերթիս խմբագրութեան, յոբելինական տարիին առիթով:

Հեղինակը օգտագործած է, իր ընդարձակ ուսումնասիրութեան իբր աղբիւր, Մխիթար Աբբահօր 1500է աւելի նամակները, Միաբանութեանս Մայր ժամանակագրութիւնը, համառօտ եւ մանր այլ ժամանակագրութիւններ եւ վարդապետներու անհատական օրագրութիւններ, հին հաշուեցուցակներ, տոմարներ, առուծախի տետրակներ, յուշատետրներ, դիւանական մանր թուղթեր, տպագիր մատեաններու ցիշատակարաններ, եւն..., կազմելու համար ամբողջական պատկերը Մխիթարի հրատարակչական մեծդի գործունէութեան, հրապարակ հանելով ցարդ անծանօթ մնացած օգտաշատ եւ հետաքրքրական տուեալներ, որոնք մեծապէս կարեւոր են լուսաբանելու համար հայ գրքի տպագրութեան պատմութեան բազմաթիւ մութ կէտերը եւ պարագաները:

ԽՄԲ.

* Տե՛ս «Բազմավէպ» ՃԼԵ. (1977), թ. 1–2, էջ 37–96:

© National Library of Armenia

Ա.

ՊՈԼՍՈՅ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

1700–1701

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՀԱՏՈՐԸ

ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՄԱՀԵՏԵՒՄԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ (տպ. 1700)

Թղթատելով Մխիթարի կենսագրութիւնը, կը նշմարենք թէ պատանութիւնը անցուցած է զարնելով վանքերու դռները, շարունակ հետամուտ ըլլալով դիտութեան եւ սրբութեան, ու չգոհանալով գտածէն՝ տուած է ինքզինքը անընդհատ ընթերցումի եւ ինքնազարգացումի։ Ապրելով միաժամանակ ժողովուրդին ծոցը, տեսած է անոնց հոգեւոր վարիքը, եւ ինքնաբերաբար հասունցած են իր մտքին մէջ գաղափարներ ու ծրագիրներ, որոնք յաջորդաբար պիտի իրագործէր։

Քսանամեայ՝ կ'ընդունի քահանայական ձեռնադրութիւնը, ու նոյն տարին (1696), *պատահմամբ ձեռքը կ'անցնի Թումա Գեմբացիի* «Համահետեւումն Քրիստոսի» *գիրքը, տպագրուած Հռոմ՝ 1674ին։ Մխիթարի կենսագիրը՝ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի յատուկ կերպով կը յիշէ այս պարագան, ցոյց տալու համար Մխիթարի ունեցած հոգեւոր նրբութիւնն ու ճաշակը։ Մխիթար գիրքը կը կիսէ երկուքի, մէկը կ'առնէ ինքը, միւսը կու տայ իր առաջին աշակերտին, Յովհաննէս պատանիին*[1]։ *Տարի մը ետք, 1697ին Մխիթար Կարին է. կը յաճախէ հացագործներու մօտ, քարոզելով ու խօսելով անոնց հոգեւոր նիւթեր, եւ անոնցմէ ստացած ողորմութիւններով կը գնէ Ոսկանի Աստուածաշունչէն օրինակ մը եւ յիշեալ Թոմա Գեմբացիի գիրքէն երկրորդ օրինակ մը։*

Կ'անցնին քանի մը տարիներ, ու 1700ին Մխիթար Պոլսոյ մէջ կը հիմնէ Միաբանութիւնը։ Առաջին ութը աշակերտներէն Ակնեցի

1. «Ընդ այն ժամանակս անկաւ ի ձեռս Մխիթարայ արեղային գիրքն Թովմայի Գեմբացւոյն. զայս գիրք սակայ ընթեռնոյր նա եւ զրազում չահս հոգւոյ ձգէր անտի յանձն իւր։ Զմասն ինչ ի գրոց աստի բաժանեալ ետ ցՅովհաննէս, զի ընթերցցի, քանզի զայլ օրինակ այնմ գրոյ ոչ ունէր. եւ նա առեալ զայն յաբաժամ ընթեռնոյր. յորմէ առաւելաւ եռանդն սիրոյ նորա, եւ ցանկայր փութանակի զնչանադրեալ հարսնացուն իւր ի բաց Թողուլ». (Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ, Պատմագրութիւն կենաց եւ վարուց Տեառն Մխիթարայ, էջ 102)։

Տիրացու Ղազար, հիմնադիրէն տասը տարիով երէց, Մխիթարի կը յանձնէ հետը բերած 250 ղուռուշը։ Առաջին անգամն էր գուցէ որ Մխիթարի ձեռքը կ'անցնէր այդքան շօշափելի գումար. կենսագիրը կը շեշտէ թէ «էր անինչ եւ անստացուած, եւ առանց ինչ գաւազանապտուղ ընդունելոյ ի ժողովրդենէն՝ ձրի քարոզէր»[2]։ *Մխիթար, առաջին առիթով որ իր տրամադրութեան կ'ունենայ բաւականաչափ գումար, կը մտածէ յատկացնել զայն ազգին հոգեւոր օգուտին, վերատպելով* «Ցաղագս համահետեւումանն Քրիստոսի» *գիրքը։*

Մխիթարի հրատարակած անդրանիկ հատորն է ասիկա. կատարած նախընտրութիւնը կը մատնանշէ իր հոգեւոր խոր ապրումը։ Իբր կրօնաւորական կեանքի վերանորոգիչ, հիմը կը դնէր նոր հոգեւորականութեան մը, ուր հոգեւոր կեանքը պիտի ապրուէր մինչեւ խորը։ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի կը շեշտէ՝ թէ «յայն սակս յառաջ քան զայլ գիրս փութացաւ ի լոյս ածել, իբր զի զմիաբանեալս իւր կրթութեամբ խրատուց հոգեմատեան գրոյս այսորիկ՝ ի կրօնաւորական վարս շնորհօք Տեառն կատարեալս առնիցէ։ Եւ կարի յիրաւունս, զի նա իբրեւ զփորձ առեալ զօրաւոր յորդորից հոգեշունչ մատենիս այսորիկ, ակն ունէր զնոսա առնել նովաւ, գործակցութեամբ շնորհաց Տեառն մեռեալս յախտից, խոնարհս, հեզս, հնազանդս վատարելապէս, եւ յամենայն իրաց կենցաղոյս ի սրտէ հրաժարեալս, ուրացեալ զանձինս եւ ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալս»[3]։ *Մխիթար ինքն իր ձեռքով մէկական օրինակ կը բաժնէ իր առաջին աշակերտներուն, գրեթէ իբր դասագիրք մը գործածելու համար, մեկնելով անոնց դժուարիմաստ նախադասութիւնները։ Վանքիս գիւանը կը պահուի 1766ին գրուած* Խրատք Մխիթարայ Աբբայի, *յաշակերտաց հաւաքեալ տետրակը, ուր կը կարդանք այս ուղղութեամբ սա մանրամասնութիւնը. «Այսպէս եւ ես հոգեւոր շահս հոգելից գրոյն Թոմա Գեմբացի կոչեցելոյն վստահացեալ ժողովեցի աշակերտս, եւ ետու տպել ի պէտս նոցա եւ այլոց. նախ մի անգամ ի Կոստանդնուպօլիս՝ զմի մի օրինակ ամենեցուն բաշխեցի, եւ երբեմն դժուարիմաց բանսն մեկնէի նոցա, զի ասէի, եթէ սա բաւական դիտութիւն է եւ խրատէ զմարդն լինել բարի կրօնաւոր։ Բայց սակայն տեսի, զի անհարթ բնութիւնն մարդկային այնու իսկ դիւրաւ ոչ ուղղի, ուստի առաջարկեցի նախ զուսումն, որով բնութիւնն այն անհարթ հարթեսցի, եւ հարթեալ բնութեամբն կարասցէ զբան Թումայի Գեմբացւոյն ի միտս հարստել. ահա այսու մտօք եղեւ հիմնարկութիւն կրօնիս»*[4]։

2. Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ, Պատմագրութիւն եւն., էջ 127։
3. Անդ, էջ 129։
4. Անդ, էջ 78։

© National Library of Armenia

Նորատիպ հատորը տպագրութեան յանձնուած ըլլալով 1700ի Հոկտեմբեր ամսուն, մինչեւ տարեվերջ դեռ չէր ակսած վաճառուիլ. ճնշիչ էր աղքատութիւնը, այնպէս որ վանքիս Համառօտ ժամանակագրութիւնը առաջին տարուան միաբանական կեանքի արձանագրութիւնը կը փակէ դրելով թէ «ի ամին ամի (1700) եղեւ պիտոյութիւն ինչ դրամոյ, եւ ոչ ունելով մեր զայլ ինչ՝ բայց միայն զմի ժամացոյց եւ զմի Աստուածաշունչ, զորս ունէր Աբրայ Հայրն մեր, զայնս եղեալ ի դրաւ՝ առաք ի փոխս ծ (50) ղուռուշ եւ հոդացաք զպիտոյութենէն»:

ԵՐԵՔ ՈՒՐԻՇ ՀԱՏՈՐՆԵՐ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԳՈՑ ԵՐԳՈՑՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ (տպ. 1701)
ԳԻՐՔ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆՆ ՍՐԲՈՑ ՅՕՀԱՆՆՈՒ (1701)
ԳԻՐՔ ՄՏԱԾԱԿԱՆ ԱՂՕԹԻՑ, ԲԱՆԱԼԻ ՋԵՐՄԵՌԱՆԴԱԿԵՐՏ (1701)

Թոմա Գեմբացիի գիրքը պէտք է լաւ ընդունելութիւն գտած ըլլայ ժողովուրդին կողմէ, որովհետեւ ժամանակագրին համաձայն «ի վաճառից նորին (այսինքն՝ Թոմայի Գեմբացւոյ) եկելովքն տպեցան հետեւեալ երեք գրեանքն»:

Տարակոյս ամենեւին չունինք որ Մխիթարի անդրանիկ հրատարակութիւնը եղած ըլլայ Թոմա Գեմբացին, տպուած՝ անուանաթերթին համաձայն «ի Թուաբերութեան Հայոց ՌՃԽԵԻԹին, Հոկտեմբերի ամսոյն», ու նոյն գիրքին Ցիշատակարանին մէջ (էջ 343) կը գրէ թէ տպագրութիւնը աւարտած է «ի Թուականութեանն Հայոց ՌՃԾին ի Յու(ն)վարի ը». տպագրութիւնը տեւած է շուրջ չորս ամիս, 1700ի Հոկտեմբերէն մինչեւ 1701ի Յունուարը:

Գեմբացիի՛ տպագրութիւնը աւարտած օրն իսկ կը սկսի յաջորդ երկու հատորներու տպագրութիւնը, «Համառօտ մեկնութիւն երգոյ երգոցն» (իմա Երգոց երգոյն) Սողոմոնի» եւ «Գիրք մեկնութեան Յայտնութեանն սրբոյ Յօհաննու»: Երկու հատորներու անուանաթերթերուն վրայ ալ կը գտնենք նոյն թուականը, գրուած նոյն ձեւով, այսինքն «ի Թուաբերութեան Հայոց ՌՃԾ. եւ ըին Յու(ն)վարի ամսոյն, եւ ի Թվին Փրկչին 1700 Յու(ն)վարի ը»: Հոս, սակայն, տպագրութեան յայտնի վրիպակ մը կայ, որովհետեւ Հայոց ՌՃԾ կը համապատասխանէ մեր Թուականին 1701ին, եւ ոչ 1700ին, ինչպէս նշանակուած է զոյգ հատորներու անուանաթերթերուն վրայ: Այս վրիպակը պէտք է անդրադարձած ըլլայ նաեւ Մխիթար, որովհետեւ առաջին հատորի Ցիշատակարանին մէջ, իբր տպագրութեան աւարտելու թուական կը դնէ (էջ 158) «Թուին Քրիստոսի 1701, եւ ըստ Հայոց ՌՃԾին, ի Մարտի իբին». նմանապէս երկրորդին Ցիշատակարանին մէջ (էջ 208) «որ եւ աւարտն սորին եղեւ ի Թուին Փրկչին 1701, իսկ ըստ Հայոց ՌՃԾ, ի Մայիսի իբն»:

Հաղիւ աւարտած Յովհաննու Յայտնութեան մեկնութիւնը, իսկոյն կը յաջորդէ չորրորդ գիրքին տպագրութիւնը՝ Բանալի ջերմեռանդակերտ, որու տպագրութիւնը սկսելու թուականը ուղիղ կերպով նշուած է անուանաթերթին վրայ «ի Թուին Քրիստոսի 1701, իսկ ըստ Հայոց ՌՃԾին, ի Մայիսի ամսոյ իբին», ու տպագրութիւնը՝ Ցիշատակարանին համաձայն (էջ 125)՝ կ'աւարտի «Արամեան Թուին ՌՃԾ, Յունիսի ամսոյ իբին»:

Ութը ամսուան ընթացքին (Հոկտ. 1700 – Յունիս 1701) Մխիթար կը հրատարակէ չորս հոգեւոր գիրքեր. թէ՛ բարիք կ'ընէ ժողովուրդին եւ թէ՛ կը ստեղծէ եկամուտի աղբիւր մը՝ իր նորակազմ Միաբանութեան համար, այնպէս որ Համառօտ ժամանակագրութիւնը 1701 տարին փակած ատեն, ակնարկելով Միաբանութեան տնտեսական վիճակին, կը գրէ. «ի ամին ամի եղեւ յաջողութիւն վաճառմանց գրեանցն, այնպէս զի էել (sic) 250 ղուռչն, որ էր գլուխն, եւ բաց յայնմանէ յաւելաւ եւս 500 ղուռչ»:

Հետաքրքրական է այս ուղղութեամբ կարդալ Միաբանութեանս առաջին տարիներու պատմութիւնը, իմանալու համար թէ ի՛նչպէս Մխիթար, նորանոր արգելքներու չհանդիպելու համար, կ'ուզէր ծածուկ պահել Միաբանութեան հիմնարկութիւնը, ու իր առաջին աշակերտները կը հաւաքէր Պոլսոյ Պէյօղլու թաղին մէջ վարձու տուն մը, յարդարելով բնակավայրը՝ գիրքեր կազմելու հարկաւոր գործիքներով: Հոն՝ այդ կազմարարի սենեակին մէջ, գործիքներու մէջ նստած, օրն ի բուն Մխիթար կ'ուսուցանէր իր աշակերտներուն, ու հաղիւ ոտնաձայն մը լսուէր՝ մէկ կողմ թողած դասագիրք ու գրիչ, կ'անցնէին կազմարարութեան գործին. ժամանակագիրը կ'աւելցնէ թէ կը վախնային նաեւ տաճիկներէն, որոնք եթէ իմանային հոգեւոր վարժարանի մը գոյութիւնը՝ «իսկոյն եղծանէին զմեզ զամենեսին»[5]: Մխիթարի առաջին աշակերտներուն մէջ կային երկու հոգի, Տիրացու Յովհաննէս եւ Հ. Մանուէլ, որոնք նախկին կազմարարներ

5. Համառօտ ժամանակագրութիւն, էջ 3: Մէջ կը բերենք ամբողջ հատուածը որ կը վերաբերի մեր նիւթին, գոհացնելու համար ուսումնասէրները. «ի ամին ամի (1701) Աբրայ Հայրն մեր... խորհուրդ ի մէջ էառ զի ի Պէկօղլին վարձեսցէ զտուն մի պատկանաւոր եւ հաւաքեսցէ անդ՝ զտպագրեալս գրեանս, եւ հետեւարար զմանկահասակ աշակերտեալսն դումարեսցէ անդ, եւ տայցէ զըստկիզբն ուսման ամենից, առ երես եւ կեղծմամբ զմամուլս եւ զայլս գործիս կազմարարութեան գրեանց եւ զկազմելի գրեանս, որպէսզի իւրաքանչիւրքն իցեն ընդ ուսմանց իւրեանց մինչ ոչ գոյ անդ օտար ոք, եւ յորժամ գայցէ օտար ոք՝ իսկոյն առնուլ իւրաքանչիւրն զգործի ինչ ի ձեռն եւ ցուցանել արտաքուստ թէ կազմէ զգրեանս: Եւ Հայր Մանուէլն իրաւի գիտէր եւ զարհեստն, եւ այնու թէպէտ վասն այլոց ձեւակերպէր, բայց ինքն իրաւապէս կազմէր»:

© National Library of Armenia

եղած ըլլալով, իրենց ազատ ժամերուն՝ կը կազմէին նորատիպ գիրքերը, ու վաղմին գեղեցկութեան պատճառով ալ «մեծաւ յաջողութեամբ հետեւաբար վաճառիւր»[6]:

Հալածանքները վրայ հասնելով՝ ստիպուած էին Թողուլ Պոլիսն ու հեռանալ. այնքան հատոր գրքեր չէին կրնար փոխադրել իրենց հետ, ուստի կը բաժնեն երկու մասերու, մաս մը կը Թողուն Հ. Մանուէլի ազգական Թերլիկճի Հաճիի մը մօտ, երկրորդ մասը՝ Սամաթիայի ազգայինի մը մօտ, ինչ որ 1715ին կը փոխադրուի Սեբաստացի Պէրպէռ Մելքիսէթի քով, որոնք ծախելով՝ դրամը պիտի հատցընէին Մխիթարի:

Կ'անցնին 20 տարիներ. գիրքերէն մաս մը կ'ըլլան մկնակեր. Թերլիկճի Հաճի՝ ունեցածներէն 90 հատոր կը ստիպուի դնել դրաւի, Էրզրումցի Կարապետ Զէլէպիի մը մօտ: Այսպէս գիրքերը կ'ըլլան բաժան բաժան: Մխիթար անտեղեակ այս ամէնուն, հաստատուելով Վենետիկ, 1 Դեկտ. 1720ին կը գրէ Պոլիս՝ Հ. Պօղոս Վրդ.ին, որպէսզի հետաքրքրուի գիրքերու կացութեամբ. «Հայր Մանուէլի փեսայ Հաճուն քով ունէաք չորս հարիւր գիրք մեկնիչ, Տեսլեան եւ Ցայտնութեան մի գիրք հաշուելով. եւ այժմ Փիլիպպոս Վրդ.ն գըրեաց ինձ թէ եօթանասուն եւ եօթն հատ մնացեր է քովն: Արդ զայս մնացեալս առնուս քովէն եւ լաւ տեղ մի պահես, զի յորժամ հաւատարիմ եկող լինիցի՝ յղեսցի առ մեզ»: Մխիթարի պատուէրին վրայ, Հ. Պօղոս կը հետաքրքրուի եւ կը գտնէ գիրքերը ցիր ու ցան[7], կը հաւաքէ՝ որքան կրնայ, այսինքն «94 գիրք կապեցեալք ի Թէռլիքճի Հաճիէն առի, 20 անկազմք ի Պէրպէռէն առի, զի այնքան էել ի հէյպէյէն»[8], ու 16 Ապրիլ 1722ին, Պոլիս տպուած այլ գիրքերու

6. Անդ, էջ 2:

7. Հ. Պօղոս Պոլիսէն կը գրէ Մխիթարի, 13 Մայիս 1721ին. «Թերլիքճի Հաճոյն հետ խօսեցայ վասն գրեանցն զորոց վասն գրեալ էիր. ասաց թէ զոմանս մկունք կերեալք իցեն, այնքան ժամանակ զ16 ծախեալ իցէ. 90 հատս մերձ կարապետ Զելէպոյն էրզուրումեցւոյ ըռէհին տուեալ իցէ վասն 20 զռուշի, եւ 77 հատ մերձ իւր լեալ իցէ: Մերձ իւր գեղեալսն առնելոց եմ, եւ զմնացեալս, այսինքն մերձ Կարապետ Զելէպոյն գեղեալսն ոչ գիտեմ որպէս առնելոց եմ, թէպէտ ասաց թէ ոչ ծախին: Ես զոտանեմ զդրամս եւ տամ Կարապետ Զելէպոյն եւ զգրեանսն առնում եւ տամ ձեզ. եւ զայսոսիկ 90 գրեանսն որք մերձ Կարապետ Զելէպոյն էին, ոչ ասացի ցՓիլիպպոս Վրդ....»: Տարի մը եաք, Հ. Պօղոս դարձեալ կը գրէ Մխիթարի. «Նաեւ զմի հէյպիէ անկազմ մերոց հին գրեանց գտայ մերձ սեբաստացի Պէրպէռ Մէլքիսէթին, մերձ որոյ եղեալ է Գէորգ Վրդ.ն եւ այս հէյպէյով գրեանքս էին նախ ի տան ուրուք Սամաթեացւոյ, մինչ էի ես ի Ստամպօլ ամի Տեառն 1715, եւ ինձ իմաց արարին զայսմանէ. այլ ես զոլով գնալու ի Ստամպօլու, վերանձնեցի Գէորգ Վրդ.ին, եւ նա առեալ զկնի գնալոյս իմոյ եւ եդեալ է մերձ վերոյ ասացեալ անձի. եւ այժմ առեալ ի նմանէ ընդ այլոց գրեանց յղեմ»:

8. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 16 Ապրիլ 1722ին, առ Մխիթար Աբրայ, Վենետիկ:

հետ կը գրէէ Ս. Ղազար: 1727ին Ս. Ղազարի գիրքերու չտեմարանին մէջ կը գտնենք «Մեկնիչ 200», առանց մանրամասնելու թէ ինչ հատորներ են, իսկ 1737ի ցանկերուն մէջ «120 Ցայտնութեան մեկնութիւն (5 եւս կազմեալք)», եւ «125 Երգերգոցի մեկնութիւն»:

Այսպէս ահա կը փակուի Մխիթարի տպագրած գիրքերու առաջին շրջանը, սակայն գործելակերպը ինքնին կը մատնէ հոգեբանութիւն մը. քսանհինգամեայ Մխիթար կը հիմնէ Միաբանութիւն, կը ձեռնարկէ տպագրութեան՝ հոգեւոր առաքելութեան մը համար. հրատարակած գիրքերուն ընոյթն ինքնին կը մատնանշէ Միաբանութեան բռնելիք ուղին, որ է միշտ հետամուտ ըլլալ ազգին հոգեւոր օգուտին եւ լուսաւորութեան: Տիրող այս մթնոլորտը պիտի պահուի Մխիթարի յաջորդ ամբողջ գործունէութեան ընթացքին, նոյնը ուանդ թողլով իր յաջորդ սերունդին:

Բ.

ՄԵԹՈՆԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

1701 – 1715

Մխիթար իր միաբաններով փախչելով Պոլիսէն՝ կը հաստատուի Մեթոն, ուր կը մնայ շուրջ տասնեւհինգ տարի (1701–1715): Հեռու ըլլալով հայկական կեդրոնէ ու տպարաններէ, չէր կրնար շարունակել սկսած գործը. Մխիթար խոկապէս անկարելին առջեւ կը գտնէր. Մեթոն աննպաստ էր գրական առաքելութիւնը առաջ վարելու: Ասով հանդերձ՝ կը հանդիպինք զանազան մանրամասնութիւններու, որոնք գեռ աւելի ցայտուն կը դարձնեն մեր աչքերուն Մխիթարի սրբազան դաղափարականը:

ԽՈԿՈՒՄՆ ՎԱՐՈՒՑ (տպ. 1705)

«Խոկումն վարուց» վերնագրով գրքոյկ մը տպագրուած է Պոլիս՝ 1705ին. գիրքին վրայ չկայ ամենեւին հեղինակի անուն: Նոյն գիրքը կը վերատպուի 1753ին, Վենետիկ, Ս. Ղազարի միաբաններէն, ու գիրքին անուանաթերթին վրայ իբր հեղինակ կը նշանակուի Շարադրեալ ի Մխիթարայ Աբբայէ մեծէ: 1810ին դարձեալ կը վերատպուի, եւ 1753ի օրինակին նման՝ տպակից ունի «Ձայն Քրիստոսի» գիրքը, ու այս անգամ եւս յայտարարուած է Շարադրեալ ի Մխի-

© National Library of Armenia

Թարայ Աբբայէ մեծէ, եւ նշանակուած է Տպագրութիւն երկրորդ, ենթադրելով 1753ինը իբր առաջին տպագրութիւն, առանց նկատի առնելու 1705ի տպագրութիւնը:

Թէ ի՛նչ կերպով երեւան ելած է 1705ի «Խոկումն վարուց»ը, ոչ մէկ լուսաբանութիւն կարող ենք տալ, որովհետեւ մեր դիւանը բոլորովին լուռ է այդ ուղղութեամբ: Հաւանաբար, Մխիթար ամենեւին մաս չունի անոր հրատարակութեան մէջ. անկարելի չէ, սակայն, որ ինք շարադրած ըլլայ եւ Պոլիս դտնուած շրջանին յանձնած բարեպաշտի մը, ու ապա տպագրուած ըլլայ նոյնը, առանց Մխիթարի հաւանութեան: Յաջորդ տարիներուն ալ (1706–1749), Մխիթար մինչեւ իր մահը ամենեւին չի խօսիր այդ հատորիկին մասին, ոչ ալ կը մտածէ վերստին հրատարակել զայն. ու այս պարագան խորհիլ կու տայ թէ մի դուցէ Մխիթար իսկ անտեղեակ եղած ըլլայ «Խոկումն վարուց» գրքին իր գրիչէն ելած ըլլալուն:

Մեր այս տարակոյսը անկէ առաջ կու գայ՝ որ յիսնամեայ (1700–1750) դիւանս լուռ է այս գիրքին մասին. իսկ 1753 թուականին, երբ Պոլիսէն մեր Հայրերը կ՚ուզեն ամբողջացնել վանքիս տպագրութիւնները, Հ. Սիմոն կը պատրաստէ ամբողջական ցանկը Ս. Ղազար գրտնուած բոլոր հայերէն տպագրութիւններուն, 15 Սեպտ. 1753ին, նշանակելով նաեւ «Խոկումն վարուց» գիրքը ի շարս միւս գիրքերուն, իբր սովորական գիրք մը, որմէ վանքս ունէր այդ օրերուն միայն մէկ օրինակ:

Թէ ինչպէս յանկարծ 1753ի Խոկումն վարուցի հեղինակը կը դառնայ Մխիթար, այնքան յստակ չէ: Նկատի առնելիք կէտ մը, սակայն, որ վայ, Խոկումնի տպակից ըլլալն է Զայն Քրիստոսի եւ հաւատացեալ հոգւոյն գիրքին, որու տպագրութեան պարագաները կապ մը ունենալով խնդրոյ առարկայ Խոկումն վարուցի հետ, համառօտ ակնարկ մը տանք անոր:

1751 Յունուար 29ին, Պոլիսէն Միաբանութեանս մտերիմ Սարգիս Մուրատեան Ս. Ղազար կը ղրկէ ձեռագիր մը, գրելով Ստեփանոս Մերդոնեան Աբբահօր. «ընդ այսմ գրի ուղարկեմք զՔերմեռանդական գիրք մը ձեռագիր եւ խնդրեմք զի հրամանուցդ հրամանաւն շարադրութիւնն սրբագրուի եւ յետոյ տպուի հաղար հատ, եւ որչափ ինչ վատնի վասն ստամբային եւ կազմողչէքին եւն., ծանուցանես, որ մեք աստեղս ձերայնոց վարդապետաց հատուցանեմք...: Եւ զսորա հեղինակն ոչ գիտեմք թէ ով է, լուաք յոմանց կարծեօք թէ իցէ դերվեհագոյն երիցս երջանիկ հանգուցեալ ի Տէր Մխիթար Աբբայ Հայրն մեր, ուստի եթէ իրաւի նա է հեղինակն, ի սկիզբն դիցի Շարադրեցեալ ի Մխիթարայ Աբբայէ եւ տպեցեալ արդեամբ եւ դոյիւ բարեպաշտից» եւն.:

Վանքիս ժամանակագիրը Հ. Մկրտիչ Ասպերեան կը ճշտէ ըսելով. «Այն իսկ էր գիրքն աղօթից յօրինուած Մխիթարայ Աբբայի «Զայն Քրիստոսի» անուանեալ, զոր Հ. Մատթէոս կամ Հ. Մկրտիչն (Անանեան) հարթեաց ըստ շարադրութեան, եւ անաղան ուրեմն տըպեցաւ յամի 1753»[9]:

Հոս կը սկսի մեր տարակոյսը թէ արդեօք Սարգիսի ղրկած ձեռագիրը միայն «Զայն Քրիստոսի»ն էր, թէ անոր կցուած էր նաեւ «Խոկումն վարուց»ի ձեռագիրը, ու ստուգելով թէ «Զայն Քրիստոսի» գրքին հեղինակը Մխիթար է, սա բաւակա՞ն էր Խոկումն ալ նոյն հեղինակին ընծայելու: Իսկ եթէ Սարգիս ղրկած է միայն Զայն Քրիստոսի ձեռագիրը, ու վանականները իրենց կողմէ աւելցուցած են անոր վրայ նաեւ Խոկումն վարուցը, ունէին անշուշտ բաւարար ապացոյց՝ ճանչնալու անոր հեղինակը:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐ

Մեթոնի տասնհինգ տարիները կարելի է նկատել Միաբանութեան օրրանը. հոն այդ նորակառոյց վանքին մէջ, Մխիթար կը սկսի կազմել առաջին միաբանները, ջամբելով անոնց ապագայ քարոզութեան համար հարկաւոր ուսումը: Թղթատելով վանքիս ժամանակագրութիւնները, կը տեսնենք որ նորահաս պատանիներուն կը տրուի նախ սովորական ուսումը, քերականական եւ հռետորական, որոնց կը յաջորդեն աստուածաբանական ուսումները: Նոյն ժամանակ կը դտնուէին քերականութեան դասագիրքեր, բայց ոչ աստուածաբանութեան: Մխիթարի առաջին եւ գլխաւոր մտահոգութիւնը կ՚ըլլայ աստուածաբանութեան դասագիրք պատրաստելը:

1705ին, Հ. Յովհաննէս եւ Հ. Եղիա Մեթոնէն կը մեկնին Հռոմ, Միաբանութեան Սահմանադրութիւնը վաւերացնել տալու համար: Գործը երկարելով, Հ. Եղիա կը ստիպուի դառնալ Մեթոն: Մխիթար Իսկոյն կը գրէ Հ. Յովհաննէսի, հետամուտ ըլլալ սորվելու իտալերէն եւ լատիներէն լեզուները, Միաբանութեան ապագայ գործերուն եւ մանաւանդ աստուածաբանական գիրքեր թարգմանելու համար: Հ. Յովհաննէս Հռոմ կը մնայ եօթը տարի, 1712ին կը դառնայ Մեթոն, հետը բերելով փիլիսոփայական գիրքերու հետ Ս. Թոմաս Ակուինացիի աստուածաբանական ամբողջական հատորները: Ճիշտ նոյն տարին, Մխիթարի աշակերտներու առաջին խումբը աւարտելով հռետորութիւնը՝ պիտի անցնէին աստուածաբանութեան:

Պատրաստ դասագիրքեր չկային տրամադրելի. թէեւ Մեծն Ալպերտի աստուածաբանական գիրքերու համառօտութիւնը կը դըտ-

9. Հ. ՄԿՐՏԻՉ ԱԻԳԵՐԵԱՆ, ժամանակագրութիւն Կրօնիս (1800–1850), Հմ. Ա. էջ 46:

© National Library of Armenia

նուէր ձեռագիրներու մէջ, ինչպէս նաեւ Ադուինացիի գիրքերու այս կամ այն մասը, սակայն կը պակսէին ծրագիրով պատրաստուած աստուածաբանական դասագիրքեր։ Իմաստասիրութեան համար Մխիթար ընտրած էր Թոմաս Ադուինացիի վարդապետութիւնը, նոյնը կ՚ընէ նաեւ աստուածաբանութեան համար։ Ու Մխիթար Աբբայի հրամանին վրայ՝ Հ. Յովհաննէս կ՚անցնի թարգմանելու Ադուինացիի աստուածաբանութեան հատորները, ու թարգմանածը կը ներկայացնէ Մխիթարի։ Նոյն այդ շրջանին, Մխիթար կ՚ամփոփէ ինքզինքը արտաքին գործերէ, դարձեալ կը նուիրուի լատիներէն լեզուին, ու «ցուցանելով նմա (Հ. Յովհաննէսի) զհանդամանս թարգմանութեանն ընթացից, քաջալերէր զնա ի գործս յայս մեծ եւ ծանրս»[10], եւ անոր թարգմանածները մի առ մի համեմատելով լատիներէն բնագիրին հետ, մեծ աշխատութեամբ կը արբասրէր, միաժամանակ թարգմանութիւնը օրինակել կու տար աշակերտներուն, որոնց Մխիթար կը դասախօսէր։ Թարգմանել, սրբագրել ու դասախօսելը կը շարունակուի յաջորդ տարին ալ, 1713ին։

Բնականաբար, Մխիթար Աբբահօր գաղափարականը իր աշակերտներուն հոգեւոր եւ ուսումնական պաշարը ապահովելն էր, եւ անոր համար ձեռնարկած էր թարգմանութեան գործին, նոյնը տպագրութեամբ ալ լոյս ընծայելու դիտումով։ Սկզբնական շրջանին, նախ դիմած է նոյն ժամանակի կարկառուն անձերուն, խնդրելով անոնց օժանդակութիւնը, եւ ի վերջոյ տեսնելով թէ օտարը անկարող է օգնել իրեն, ինքն է որ անձամբ գործին գլուխ կ՚անցնի։ Այսպէս, 1706 տարւոյն մէջ դիմած է Լէհոպոլսոյ Վարդան Արքեպիսկոպոս Յովնանեանի, խնդրելով անկէ թարգմանութիւնը աստուածաբանութեան գիրքի մը, վրայէն դասաւանդելու համար իր աշակերտներուն, խոստանալով նոյնը տպագրութեամբ ալ հրապարակ հանել. սակայն Վարդան Արքեպ. իր 20 Յունուար 1707 թուակիր նամակով տուած է մերժողական պատասխան, պատճառ բերելով անհմտութիւնը լատին եւ հայ լեզուներու նրբութիւններուն, ծերութիւնը եւ առողջական աննպաստ վիճակը, խորհուրդ տալով դիմելու ջահկեցիներուն, որոնք ունին թարգմանութիւնը Ս. Թոմասի աստուածաբանութեան. «Զինդիրդ համեստ եւ աստուածահաճոյ, կը գրէ Վարդան Արքեպ., զոր բաղձայ եղբայրութիւնդ ինեւ լնանիլ, այս է զի թարգմանիցեմ զԸնթացն աստուածաբանական, ի վճտաբղից աղբերց վարդապետացն հռոմէականաց, որով մարթայցէ ներհմտացուցանել զիւրս ստորադրեցեալս, առ լաւագոյն ընձեռումն առաքելականի պաշտման։ Արդարեւ խնդիր սուրբ եւ ամենազովելի, բայց անհանդէպ խոցս ուսոց բեռն։ Նախ զի իրականութիւնդ այդ պահանջէ զգիտութիւն եւ

10. Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ, ժամանակագրութիւն վանացս, էջ 163։

ղծանօթութիւն մեծ երկոցունց լեզուաց, զոր ես չունիմ բաւականապէս։ Երկրորդ, զառողջութիւն եւ զամբողջութիւն զգայութեանց, որք այժմ ոչ գտանին յիս, զոլով իմ արդ պակասեցեալ յուժոյ եւ ի լուսոյ, եւ զբեթէ ծիւրեցեալ ի ծերութենէ եւ գործարանքս անպիտանացեալք. խնդրելի է ուրեմն ի գիտաղունից եւ մանկագունից քան զիս։ Այլ ընդէ՞ր եւ այս։ Ո՞չ ապաքէն իմաստասիրութիւն եւ աստուածաբանութիւն հրեշտակականի վարդապետին Ադուինացւոյ վաղուրեմն թարգմանեցեալք գտանին այժմ ի մէջ ուղղափառացն ճահկեցւոց։ Խնդրեսցէ եղբայրութիւնդ ի նոցանէ եւ նոքա (որպէս ենթադրեմ) չեն զլանալոցք, մանաւանդ մինչ լսիցեն հանդերձեալ գոլ տպագրութեամբ ի լոյս ածել, որպէս խոստանասդ»։

Առաջին փորձը անյաջող անցնելով, 1708ին Մխիթար կը դիմէ Էրզրումցի Խաչատուր Վրդ. Առաքելեանի, որ նոյն ատեն կը գտնուէր Վենետիկ։ Խաչատուր Վրդ. արդէն իսկ ձեռնարկած էր բարոյական աստուածաբանութեան դասագիրքի մը պատրաստութեան, այնպէս որ նոյն տարւոյն Ապրիլ 11ին կը պատասխանէ Մխիթարի՝ թէ հասած է 110րդ գլխուն, ու կը պակսին չորս գլուխ միայն, աւարտելու համար առաջին մասը. միաժամանակ կ՚իմացնէ ունեցած ամբողջական ծրագիրը, պատրաստելու դեռ ուրիշ երեք հատորներ՝ աստուածաբանութեան եւ եկեղեցական օրէնքներու։

Ասով հանդերձ Մխիթար չի գոհանար ո՛չ պատրաստուած հատորով եւ ոչ Խաչատուր Վրդ.ի ծրագիրներով. ինքը կ՚ուզէր ճանչնալ ուղղակի աղբիւրը, Ս. Թոմասի բնագիրը, նոյնը աւանդելով իր աշակերտներուն. եւ այս պատճառով իսկ կը ձեռնարկէ թարգմանութեան հսկայ գործին, որ կը տեւէ երկար տարիներ, միշտ յոյսով որ օր մը տպագրութեամբ հրատարակէ զանոնք. «Թէպէտ նարսով որ օր մը տպագրութեամբ հրատարակէ զանոնք. «Թէպէտ նարդենիս աստուածաբանական մատեանն ոչ գտանի ի մէջ ազգին մերոյ առ ամենեսին, զի ոչ է տպագրեցեալ, սակայն եւ ոչ մեք յուսաբեր հատք յաստուածայնոյ այցելութենէ առ ի ծագել զայսպիսի մեծագունեղ լոյսն եւս յազգս մեր, շարժելով զոմանս ի յաշխատանս եւ զոմանս ի յառաստաձեռնութիւն ծախից»[11]։

Ժամանակի ընթացքին գործը ամբողջապէս կ՚աւարտի, կը լրանայ թարգմանութիւնը Ս. Թոմասի գործերուն, բայց գործը կը մնայ անտիպ, հաւանաբար նիւթականի պակասի հետեւանքով։

Այսքան բաւական կը համարինք այս նիւթին մասին, որ կարօտ է առանձին ընդարձակ ուսումնասիրութեան, եւ դուրս է մեր նպատակէն։

11. Համառօտութիւն Աստուածաբանութեան Երանելւոյն Մեծի Ալպերտի, Վենետիկ 1715, էջ 514–515։

© National Library of Armenia

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ՄԵԾԻՆ ԱԼՊԵՐՏԻ (տպ. 1715)

Աստուածաբանութեան դասագիրք պատրաստելու մտահոգութենէն մղուած, Մխիթար կը ձեռնարկէ Մեծն Ալպերտի Աստուածաբանութեան գիրքին պատրաստութեան, որու ձեռագիրները կային արդէն ազգին մէջ, սակայն կարօտ էին սրբագրութեան: Սրբագրութեան գործը կը կատարէ Մխիթար, հաղիւ Մեթոն հաստատուած, ու 1705ին արդէն իսկ գործը պատրաստ էր տպագրութեան: Վանքիս Մատենադարանի թիւ 12 ձեռագիրը՝ Մեծն Ալպերտի Աստուածաբանութեան տպագրելի հատորն է, որուն առջեւ կը գտնենք սա ծանօթագրութիւնը. «Համալճարեցումն սորին ի թվին Քրիստոսի 1705, իսկ ի Հայոց 1154, եւ ի Միաբանութեան թվին 6, Նոյեմբերի երրորդի աւուրն»:

1714ին Մխիթար Մեթոնէն նամակներով յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Նորատունկ Զաքարեանի մը հետ, որ կը բնակէր Վենետիկ, Ալպերտի տպագրութեան առընչութեամբ: Նորատունկ ծանօթացած պէտք է ըլլար Մխիթարի Պոլիսէն, ու Օսմանեան պատերազմներուն հետեւանքով ապաստանած Վենետիկ ու հոն հաստատուած: Զարմանալիօրէն Նորատունկ, 12 Օգոստ. 1714ին գրած նամակի մը մէջ, ցոյց կու տայ հետաքրքրութիւն տպել տալու Ալպերտի Աստուածաբանութեան գիրքը. «Ես տեղս կամեցա(յ) Ալպերթ գիրքն կոխել տալոյ փոքր գրովն»: Անկարելի չէ որ այս հատորը տպելու դաղափարը Նորատունկ ստացած ըլլայ Մխիթարէն, 15 տարի առաջ, անոր հետ Պոլիս գտնուած շրջանին: Վերոյիշեալ նամակին հետ Նորատունկ կը դրկէ Մխիթարի՝ Վենետիկի տպարաններուն մէջ գործածուած դաղան հայկական դիրերու նմոյշներ, առաջարկելով տպագրութիւնը հոդեւոր գիրքերու: Մխիթարի խանդավառութիւնը անծանօթ չէ մեզի, մանաւանդ որ տասնհինգ տարի մտածած էր այդ մասին, առանց կարենալու գործնական քայլ մը առնել, անկարելիի առջեւ գտնուելուն համար. «Գրեմք վասն պասմային, զի բարւոք եւ օգտակար խորհուրդ է այդ՝ զոր գրեալ էիր առ մեզ. եւ յոյժ շնորհակալ եմք՝ զի մեզ եւ բոլոր ազգին է մեծագոյն լուսաւորութիւն, եւ է կարի յոյժ բաղձալի մերոյ արտի, զի ի վաղուց հետէ ցանկացեալք եմք եւ տենչամք այնմ գործոյ»[12], եւ ապա կը թուէ տպագրութեան գործին նըւիրուելու դժուարութիւնները, որոնցմէ կրնանք եզրակացնել թէ ինչու 1701–1714 տարիներուն չէ կրցած ոչ մէկ հատոր հրատարակել,

12. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ *Մեթոնէն, 12 Նգոստ. 1714ին, առ նորատունկ Զաքարեան, Վենետիկ:*

սպասելով լաւագոյն ժամանակներու «առ ի յառաջ ածել եւ զայս գործ (տպագրութեան), որպէսզի եւ ըստ այսմ հասանիցեմք մերոց բաղձանաց»[13]: Նոյն նամակով Մխիթար կը քաջալերէ Նորատունկը անպայման գլուխ հանելու Ալպերտի տպագրութիւնը, տեսնելով հոն ամբողջ ազգին օգուտը. ապա կու տայ գործնական ուղղութիւններ՝ նկատմամբ բնագիրի ընտրութեան, դիմելով Խաչատուր Վրդ.-ի օգնութեան, կամ օգտագործելով Յովհաննէս Հոլովի սրբագրած օրինակը, եւ կամ՝ հակառակ պարագային՝ կ'առաջարկէ իր իսկ սրբագրած եւ պատրաստած օրինակը:

Այս բոլորէն ետք՝ զարմանալի կերպով յանկարծ Նորատունկի հետքը կը կորսնցնենք, ու հրապարակի վրայ կը տեսնենք Մխիթար եւ Սարգիս Կոստանդնուպոլսեցին, որոնք իրարու աջակցելով՝ 1715–1716 տարիներուն կը տպագրեն, Վենետիկ, Մեծն Ալպերտի Համառօտութիւն աստուածաբանութեանը, գործ՝ Հուգոն Ռիպելինի:

Գիրքին յառաջաբանէն եւ յիշատակարանէն քաղելով, թէ՛ Մխիթար եւ թէ՛ իր աշակերտը Սեբաստացի Հ. Յովհաննէս Վրդ. համեմատած են հայերէն հին թարգմանութիւնը՝ լատիներէն բնագիրին հետ եւ սրբագրած են գրչագիր մը, որ 400 տարի առաջ թարգմանուած ըլլալով, լեցուն էր գրիչի վրիպակներով, տողերու բացակայութեամբ եւ խմաստներու մթութեամբ: Մխիթար անհրաժեշտութիւնը տեսած էր ձեռագիրը սրբագրելու, որովհետեւ անցեալին մէջ եւ խանդակաթ սրտիւ յաւէտ ի սէր սորին վառեցայ»: Մխիթար իր սարկաւագութեան շրջանին, Կարինի Կարմիր վանքի առաջնորդ Մարգար Եպս.-էն կը կարդուի դաստիարակ վանքի աշակերտներուն. առ բեղանները տեսնելով Մխիթարի խոր հմտութիւնը՝ կը դիմեն իրեն, որոնց «ամենեցուն զդաս ասէր, ուսուցանելով նոցա զգիրս երանելոյն Ալպերտի»[14]: Տպագրութեան 513–680 էջերը կը կազմեն Մխիթարէ շարադրուած «Լուծմունք դժուարիմացից եւ տարակուսականաց բանից Ալպերտին», որոնք լուսաբանութիւններ են գործին, հիմ ունենալով Ադուինացիի աստուածաբանութեան գիրքերը[15]:

13. Անդ:
14. Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ, Պատմագրութիւն կենաց եւ վարուց Տեառն Մխիթարայ, էջ 116:
15. *Վանքիս Մայր ժամանակագրութիւնը համառօտ տողերու մէջ հետեւեալ կերպով կը ծանուցանէ Ալպերտի տպագրութիւնը. «Յայսմ ամի (1715) յամսեան Յուլիսի Գերայարգոյ Աբբայ Հայր մեր զգիրս Համառօտութեան աստուածաբանութեան երանելւոյն Ալպերտոսի Մեծին համեմատելով ընդ լատինական օրինակին, սրբագրեաց, եւ խրթնիմաց բանից նորա զհամառօտ լուծմունս արարեալ տպագրել զերկոսին, եւ ի միասին ի մի տուփ կազմել: Իսկ առ բաւականութիւն ի ծախս տպագրութեան նոցա զՊարոն Սարգիսն որդի Գէորգայ բա-*

© National Library of Armenia

Ալպերտի տպագրութեան արտաքին պարագաները կ'իմանանք Ս. Ղազարու Դիւանը պահուած դաշնագրութենէ մը, ստորագրուած Մխիթարէն եւ Պոլսեցի Սարգիսէն, 10 Յունիս 1715ին, երբ Մխիթար իր սակաւաթիւ միաբաններով դեռ նոր ապաստանած էր Վենետիկ։ Դաշնագրութեան համաձայն՝ դիրքին տպագրութեան եւ սրբագրութեան վրայ պիտի հսկէր Մխիթար, իսկ Սարգիս հետամուտ պիտի ըլլար անոր վաճառումին։ Տպագրութեան ընդհանուր ծախսերուն (որ է 470 տուգաթ) երկու երրորդը պիտի հոգար Սարգիս, մնացածը թողլով Մխիթարի։ Պիտի տպագրուէր 1450 օրինակ, որու 800ը պիտի ըլլար սեփականութիւնը Սարգիսի, 400ը Մխիթարի։ 1200 օրինակները պիտի չհանուէին հրապարակ, մինչեւ չսպառէին 250 օրինակները, որոնք կը պատկանէին երկուքին, շահը կամ վնասը բաժնելով իրարու միջեւ, մէկ երրորդի եւ երկու երրորդի սկզբունքին հետեւելով։ 250 ծախու օրինակները սպառելէ ետք՝ պիտի նորոգուէր դաշնագրութիւնը, եւ եթէ երկու կողմերը համաձայն գտնուէին՝ նոյն ոճով պիտի շարունակուէր գործը։

Այս կերպով դաշնագրութիւնը տեւած է մինչեւ 1725 տարին, երբ Սարգիս սնանկանալով ու չկարենալով հատուցանել Մխիթարի՝ դրամական գումարը, անոր կը յանձնէ ունեցած բոլոր Ալպերտները, թողլով որ Մխիթար ըլլայ մնացած օրինակներուն սեփականատէրը։

Տպագրուած 1500 օրինակներէն[16] 1727ին մնացած են 804 հատ, 1738ին 538 հատ, 1748ին 228 հատ, ինչ որ բաւական մեծ յաջողութիւն պէտք է նկատել, մանաւանդ երբ աչքի առջեւ ունենանք դարուն մտային պատրաստութիւնը եւ դիրքին ծանրութիւնը։ Գիրքը իր պարունակութեամբ կ'առինքնէ ընտրանի եւ զարգացած դասակարգը. ու ահա կը հանին խնդակցութեան նամակներ Մխիթարի. այսպէս 1717ի Հոկտ. 15ին, Լիվոռնոյէն Եւրոկիացի Բարդուղիմէոս Վրդ. կը գրէ. «...ի յաշխատանաց քոց յարատեւեցելոց, որք ի ուղղութիւն նկրտին ազգին մերոյ, ի հոգեշահից գրեանցն Ալբերտի ի քէն մեծաւ ջանիւ կերպաւորեցելոց, նոյն ինքն լեալ էր ինձ արդէն իսկ յայտնի, եւ մանաւանդ ի քաղցրաբարբառոյ տրամաբանութենէ ներկայականիս, զոր ի չորեքտասանի ընթացելոյն ձեռնամուխ լեալ ժառանգեցի, նորում վաղնջականի բարեկամութեան, անստգտանելի

բեկամին մերոյ էաւ յիւր օգնութիւն։ Եւ զի գրոյս այսմիկ բաղումք էին յազգի մերում որք ցանկային, եւ մինչ չեւ էր տպագրեալ, դուն ուրեք գտանիւր. եւ այսպէս օգտութիւն ի սակաւ ամփոփիւր։ Նմին իրի իբրեւ տպագրեալ ծաւալեցաւ, զբազումս յուսումնասիրաց լուսաւորեալ մխիթարեաց» (էջ 194)։

16. Ցիշուած դաշնագրութեան համաձայն՝ Ալպերտի տպաքանակը պէտք էր ըլլալ 1450, մինչ Մխիթարի թողած ցանկերուն համաձայն՝ պէտք է եղած ըլլայ 1500 օրինակ, որովհետեւ 1727ին, իբր ծախու դիրք կը նշանակէ 804 օրինակ, եւ իբր արդէն իսկ ծախուած 696 օրինակ (804+696=1500)։

վարդապետութեան, անբամբասելի մեծաւորութեան, ամբասիրի վերակացութեան եւ սիրալրականի վանապետութեան քո եւ բանից քոց կրկնակաբար եղէ վերահասու»։

Այսպէս ահա կը փակուի Մեթոնէն սկսուած գործը, պտուղ՝ երկար աշխատութիւններու, կը փակուի կեանքի հանդրուան մը եւ 1715ով կը սկսի Վենետիկի բեղուն դրական գործունէութիւնը, որու պիտի հետեւինք յաջորդ էջերուն մէջ։

Գ.

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

(1717–1722)

Մեթոնէն Վենետիկ անցնելով, անկարելի է որ Մխիթար հոգեպէս հրճուած չըլլայ՝ մտածելով քաղաքը գտնուող տպարաններու եւ իր դրական առաքելութեան մասին։ Ցաւալի էին Մեթոնէն Վենետիկ փոխադրուելու պարագաները. Մեթոնի մէջ դեռ նոր աւարտած էր շինութիւնը վանքին եւ փառաւոր եկեղեցիին. թողած ամէն ինչ՝ կը մտնէր Վենետիկ, 12 միաբաններով, յետին աղքատութեան մէջ։ Վանքիս ժամանակագիրը՝ Հ. Մատթէոս Եւրոկիացի կը խորհրդածէ, ըսելով թէ Նախախնամութիւնն էր որ կ'առաջնորդէր Մխիթարն ու իրենները. ու թուարկելով Վենետիկ քաղաքի առաւելութիւնները, յատկապէս կը շեշտէ ըսելով. «մեծամեծ բարիք մեզ աստի յառաջ եկին, որոց ոչ էր հնար մեզ հանդիպել անդէն ի Պեղեղոպոնտիա..., եւ որքան հոգեւոր գրոց տպագրութիւնք եւ պտուղք ի ծաւալմանէ նոցա յազգի մերում եղեն, որոց աջողութիւնն ոչ հանդիպէր, եթէ ոչ մեզ յերկիրս յայս փոխել վիճակէր»[17]։

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԱՂՕԹԻՑ (տպ. 1718)

1715–1717 տարիներուն, Ս. Ղազար մտնելէ առաջ, Վենետիկ քաղաքին մէջ կը բնակի Մխիթար, իր միաբաններով, վարձու համեստ տան մը մէջ։ Այս ժամանակամիջոցը համեմատաբար կ'ըլլայ խաղաղ շրջան մը, ուր ամէնքը լծուած առաջ կը տանին իրենց վանական կեանքը։ Հոս է որ կ'աւարտի Թոմաս Ադուինացիի աստուածաբա-

17. Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒՐՈԿԻԱՑԻ, ժամանակագրութիւն վանացս, էջ 208։

© National Library of Armenia

նութեան հատորներու լատիներէնէ թարգմանութիւնը, հոս է որ Մխիթար կը շարադրէ իր առաջին գիրքը՝ Կրթութիւն աղօթից, ընդառաջելով Պր. Մելիքի։

Գիրքին տպագրութիւնը կը սկսի 1718ի Ապրիլ 26ին, երբ Մխիթար կը ստիպուի թողուլ Ս. Ղազարի շինութեան գործն ու տպագրութեան վրայ հսկելը, եւ մեկնիլ Հռոմ։ Այնուհետեւ Մխիթար նամակներով կու տայ ուղղութիւն Հ. Եղիայի եւ Հ. Մատթէոսի, որոնց ձգած էր տպագրութեան վրայ հսկելու պարտականութիւնը։ Հ. Եղիա փորագրել կու տայ 12 նկարներ, նորատիպ գիրքը զեղազարդելու համար. բայց փորագրողը անվարժ ըլլալով, ժամանակն ու ծախսը կը վատնուին առանց յաջողութեան. «բազմիցս փորեաց եւ տուաք եղծել» կը գրէ Հ. Եղիա[18]։ Տպարանին հեռաւորութիւնը, ի-տարերէն լեզուի անտեղեակ ըլլալը՝ կը դժուարացնեն գործը. ու այնքան յոգնութեամբ պատրաստուած նկարները, որոնց համար Հ. Եղիա տառապած էր ու Պր. Սարգիս ուրախութեամբ ղրած էր Մխիթարի «յոյժ սիրուն եւ լաւ կու լինի»[19], Մխիթարի հաճոյ չեն անցնիր, ու գրեթէ նեղացած կը պատասխանէ. «տեսի զպատկերս զորս տակաւին ոչ էի տեսեալ, եւ զարմացայ թէ զիա՞րդ դիմացաւ սիրտ ձեր, որ թոյլ ետուք տպել զպատկերն զայն, որ ցուցանէ զՄարիամ նստեալ առ ի լսել զբանն Յիսուսի եւ զՄարթա ի սպասս. միթէ ո՞չ հայեցաք մի անդամ ի դէմս Քրիստոսի, որպէս պարտ էր հայիլ. յաւիտեան (ինձ թուի) այնպիսի տղեղ պատկեր ոչ է եղեալ»[20]։

Նոյնքան եւ աւելի պահանջկոտ է Մխիթար բնագիրին նկատմամբ. գրեթէ անտեղիտալի է։ Տպագրութեան ընթացքին չէր կարելի պրակ առ պրակ Մխիթարի ղրկել տպագրուածները. միւս կողմէ, սակայն, տպագրուած առաջին պրակները Մխիթար կ'ուզէ անդամ մը տեսնել, ապահով ըլլալու համար՝ թէ սրբագրութիւնները կը կատարուի՞ն պէտք եղածին պէս, որու հոգը Հ. Մատթէոսի յանձնուած էր. «զարմանամ որ զմի կամ զերկու տապաղայ ի պատմէէն ոչ յղեցեր..., ես զբանն որոնեմ տեսանել, զի սրտագիւր եղէց, արդեօք լաւ սրբագրեա՞լք իցեն կամ ոչ»[21]։ Եւ ահա կը պատահի անխուսափելին. տպագրուած առաջին պրակները կը հասնին Մխիթարի, որ տեսնելով հոն ապրդած տպագրական սխալները, չափազանց կը տխրի։ Տիրամօր նուիրուած այբուբենական տաղին մէջ, Մխիթար ծածկած էր սկզբնատառերու շարք մը, որոնք կը կազմէին Մինչ կոյրն էի ուխտեցի, զի ի Կուսէդ լոյս տացցի։ Հ. Մատթէոս առանց

18. Հ. ԵՂԻԱ ՎՐԴ. Վենետիկէն, 18 Յունիս 1718ին, առ Մխիթար Աբբայ, Հռոմ։
19. ՊՐ. ՍԱՐԳԻՍ Վենետիկէն, 1 Յուլիս 1718ին, առ Մխիթար Աբբայ, Հռոմ։
20. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ Հռոմէն, 12 Նոյեմբ. 1718ին, առ Հ. Եղիա Վրդ., Վենետիկ։
21. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ Հռոմէն, 2 Յուլիս 1718ին, առ Հ. Եղիա Վրդ., Վենետիկ։

ուշ դարձնելու՝ «սկսեալ է քերականաբանել» եւ ուղղել, խանդարելով սկզբնատառերու մէջ ծածկուած նախադասութիւնը։

Այս բոլորը անդրադարձած է Մխիթար՝ յետ ոտքի վրայ ակնարկ մը տալու ստացած պրակներուն. ապա մի առ մի կարդալով բոլորը, շինած է վրիպակներու ցանկը ու ղրկած Վենետիկ, որպէսզի գիրքին վերջաւորութեան տպագրուի. եւ որովհետեւ վերջին պրակը բոլորովին անկարգ ու խառնակ կը գտնէ, կը յանձնարարէ իսկոյն փութալ Պորթոլիի տպարանը, երբ դեռ վերջին պրակին գիրերը չեն ցրուած, կատարել հարկաւոր սրբագրութիւնները, եւ քիչ դրամով տպել տալ եւ փոխանակել պրակները՝ նոր տպագրուածներով։

Գիրքին Յիշատակարանն ալ ունի իր մանրամասնութիւնները։ Տպագրութեան մեկենասը, Պր. Մելիք[22], որուն անունը գրուած է գիրքին ճակատին, չ'ուզեր յիշուիլ նաեւ Յիշատակարանին մէջ, որպէսզի ծնողքէն ու ծանօթներէն չնկատուի իբր մխող. մինչ Մխիթար հիւսած է Յիշատակարանը յիշելով մեկենասին անունը եւ թէ «ունի զբաղձանս եւ զայլս գիրս տպել»։ Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք՝ վերջապէս կը հիւսուի Յիշատակարանի նոր վերջաբան մը, ու հակառակ որ գիրքին անուանաթերթին վրայ գրուած է «Տպագրեցեալ արդեամբք եւ գոյիւք նոյնոյ Պարոն Մէլիքի», Յիշատակարանին մէջ տպագրողը կ'ըլլայ Պր. Սարգիս, իսկ մեկենասին համար քօղարկեալ կերպով կը գրուի. «Եւ յիշեսջիք առ Տէր եւ զայնոսիկ որք մասնակիցք եղեն առ տպումն մատենիս»։

Վերջապէս երկար ու տաժանելի կ'ըլլայ փոքրիկ Կրթութիւն աղօթիցի տպագրութիւնը. ամէն բան աւարտելէ ետք՝ Մխիթար Հռոմէն Վենետիկ հրահանգ կը ղրկէ չհանել հրապարակ, ո՛չ ծախելու եւ ո՛չ մէկուն նուիրելու, մինչեւ ինքը չտեսնէ ամբողջութիւնը միահամուռ։ Մաքուր օրինակ մը, սակայն, կազմուած շատ վայելուչ կերպով, Հռոմէն մեկնելէ առաջ՝ կը նուիրէ Կղեմէս ԺԱ. Քահանայապետին, որ «կարի յոյժ հաճեցաւ, ուրախացաւ եւ շնորհակալեցաւ»[23]։

Գիրքին տպաքանակը կ'ըլլայ 1280։ Ինչպէս Ալպերտի, նոյնպէս Կրթութիւն աղօթիցի տպագրութեան ծախսերուն պէտք է մասնակ-

22. Պր. Մէլիք հիացող մը եղած է Մխիթարի վրայ ու անձուկ կերպով կապուած իրեն. այնքան համոզուած է Մխիթարի ձեռնարկած՝ հսկայ գործին եւ զաղափարականին, որ կ'աղօթէ Աստուծոյ պակսեցնել իր կեանքը ու նոյնը աւելցնել Մխիթարի կեանքին վրայ. «Ես ի յաղօթս իմ այնպէս հայցեմ առ Աստուած վասն Հայր Աբբային. Տէր, եթէ կամիցիս զի ես ունիցիմ ի կենի այսմիկ զամսս քառասուն, խնդրեմ զի զտասն քառասնեկին բարձեալ յինէն յաւելուցուս ի թիւ կենաց նորին» (Հ. ԵՂԻԱ Վենետիկէն, 11 Յունիս 1718ին, առ Մխիթար, Հռոմ)։
23. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ Հռոմէն, 26 Նոյեմբ. 1718ին, առ Հ. Եղիա Վրդ., Վենետիկ։

© National Library of Armenia

ցած ըլլայ նաեւ Պր. Սարգիս Պոլսեցի, որովհետեւ 1725ին, Սարգիս սնանկանալով՝ կը դարձնէ Մխիթարի քովը ունեցած բոլոր գիրքերը, այսինքն «զբնաւս Ալպերտան եւ զԿրքուքիւնան, յորս ունէր Սարգիսն զբաժին՝ էառ Աբբայ Հայրն, վոխանակ դրամոց վաճառից զրեանցն»[24]:

Կրքուքիւն աղօթիցի *տպագրութենէն շուրջ տասը տարի ետք, կը տեսնենք որ տրամադրելի մնացած է միայն կէսը. 1738ին ունինք միայն 300 օրինակ տրամադրութեան, ինչ որ նշան է թէ լաւ ընդունելութիւն գտած է: Նկատելի է նաեւ որ այս հատորը տպուած ըլլալով բարեգործական նպատակներով, բազմաթիւ օրինակներ ձրի բաժնուած են, որու մասին պիտի անդրադառնանք նոյն նիւթին մասին խօսած ատեն:*

RICORSO (տպ. 1718)

Ս. Ղազար կղզին ստանալէն քանի մը ամիս ետք, ինչպէս ըսինք քիչ առաջ, Մխիթար կը ստիպուի թողուլ ամէն գործ եւ երթալ Հռոմ, Ս. Ժողովին առջեւ արդարացնելու համար Միաբանութիւնն ու իր անձը, եղած ամբաստանութիւններուն դէմ:

Հռոմի մէջ լաւ ընդունելութիւն կը գտնէ Մխիթար. Կղեմէս ԺԱ. Քահանայապետին յատուկ կարգադրութեամբ՝ իրեն կը տրուի ամբաստանութիւններու ամբողջ ծրարը: 1718ի Յունիս 18ին Մխիթար կը սկսի շարադրել հայերէն լեզուով Միաբանութեան Ջատագովութիւնը, որպէսզի նոյնը իտալերէնի թարգմանել տալով, զանազան օրինակներ յանձնէր ծիրանաւորներու ձեռքը, առ ի ծանօթութիւն: Յուլիս ամսուն վերջերը կը կատարուի իտալերէն թարգմանութիւնը, քանի որ «կամ հանդերձ աւուզաթով եւ կամ առանց աւուզաթի, ներկայացուցանելոց եմք զզրեանս: Եթէ լիցի աւուզաթով, յիսուն տօզաթ վատնի նմա. վասնզի ի գրոց իմոց, զոր ինչ արտահանեալ խօսի, զայն պպրտի եւ տպադրել, զի բազմասցին օրինակքն եւ ծաւալեսցի բազմաց»[25]:

Իտալերէն թարգմանութիւնը կը կատարէ Հ. Մատթէոս Վրդ.ի եղբայրը՝ Տէր Ստեփանոս. ապա ցոյց տալով լեզուագէտի մը՝ կը համառօտեն գրութիւնը. «քաղցրացուցանել տուաք զշարադրութիւն իտալական, զի ախորժ լիցի մեծամեծաց, այսինքն է ի այսմաւուրական լեզուէ ի նարեկական լեզուն մուծաք. եւ զայս մինչ արարաք՝ ի մահ մատնեցայ»[26]:

24. Համառօտ ժամանակագրութիւն, էջ 97:
25. Մխիթար Աբբաց *Հռոմէն*, 30 *Յուլիս* 1718*ին*, *առ* Հ. *Եղիա Վրդ.*, *Վենետիկ*:
26. Մխիթար Աբբաց *Հռոմէն*, 20 *Օգոստ.* 1718*ին*, *առ* Հ. *Եղիա Վրդ.*, *Վենետիկ*:

Գիրքը ունի երկու մաս, երկու յատուկ անուանաթերթերով: Առաջինը (էջ 1–30) ջատագովական մասն է, երկրորդը (էջ 31–70) զանազան փաստաթուղթեր, հաւաքուած հաւատացեալներէ, ի նպաստ Միաբանութեան:

Սեպտեմբերի առաջին օրերուն կը կատարուի գիրքին տպագրութիւնը, 100 տպաքանակով: Մխիթարի հեքատորութեան օրերուն, արդարեւ, ծանր էր հոգալ նաեւ այս գիրքին տպագրութեան ծախսը. «մեծ փարճ մի եւս է այս, զի քսան եւ չորս սկուդ գնայ ի վաղճ աշխատանաց տպագրողին: Եթէ Փռօփականտան ոչ տպիցէր, յայլուր քառասուն սկուդ գնայր, զի այն է գինն. բայց աստ ձրի որ ելեւ եւ միայն զմշակաց վարձն վճարեմք: Տասն եւ հինգ օր աշխատեցայ մինչեւ ստացայ զայս հրաման՝ զի Փռօփականտան տպագրիցէ, եւ այնու իմնապէս ձրի եղեւ, այսինքն ըստ կիսոյն»[27]:

Տպագրուած հատորը կու տայ ակնկալուած արդիւնքը. Միաբանութիւնը լիովին կ'արդարանայ Ս. Ժողովի առջեւ, ու Մխիթար կը վերադառնայ Վենետիկ:

ՊԱՐՏԷԶ ՀՈԳԵՒՈՐ (տպ. 1719)
ԽՈԿՈՒՄՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ (տպ. 1719)

Մխիթար Հռոմէն դառնալով, պէտք էր նուիրուիլ շինարարական գործին: Դեռ հազիւ տարի մը եղած էր որ փոխադրուած էին Ս. Ղազար, ու անոր խախտած պատերն ու պարիսպները կարօտ էին վերանորոգութեան: Միաբանութեան հակայ հոգերուն մէջ, 1719ի Սեպտեմբեր–Հոկտեմբեր ամիսներուն կը ձեռնարկէ վերահրատարակութեան երկու հատորիկներու, առաջինը՝ Պարտէզ հոգեւոր, *որ անցեալին մէջ չորս տպագրութիւն ունեցած էր, սկսեալ 1670էն, իսկ երկրորդը՝* Խոկումն քրիստոնէական, *որ նախապէս տպագրուած էր 1687ին:*

Յատկապէս այս երկրորդ հատորիկին համար Մխիթար պէտք է նախընտրութիւն մը ունեցած ըլլայ, որովհետեւ երբ ինք տասնեւվեց տարեկան էր, Կարինի մէջ հանդիպած էր այս գիրքին, եկեղեցւոյ դրան առջեւ ծախու տեսնելով, եւ գնած էր զայն, ուրիշ շատ մը գիրքերու հետ, եւ ընթերցումէն խանդավառուած. «տուեալ վաղվաղակի զդին նորա առնոյր զայն, եւ առ իւր ունելով ստէպ ընթեռնոյր եւ զհոգեբուղխ խրատս մտադիւր խոկմամբ ի միտ առնոյր, եւ բազում շահս հոգւոյ ի խրատուց անտի յանձն իւր ձգէր»[28]: *Միքայէլ*

27. Մխիթար Աբբաց *Հռոմէն*, 10 *Սեպտ.* 1718*ին*, *առ* Հ. *Եղիա Վրդ.*, *Վենետիկ*:
28. Հ. Մատթէոս Եիդոնկիացի, Պատմագրութիւն կենաց եւ վարուց Տեառն Մխիթարայ, էջ 52:

© National Library of Armenia

Եպս. յետոյ կը խլէր Մխիթարի ձեռքէն այդ գիրքը, կը դնէր բանալիի ներքեւ, ձեռքը տալով Սաղմոս: Այդ օրէն անշուշտ Մխիթար դրած էր բարի առաջադրութիւն մը: Առաջադրութիւնը գործադրելու ատենը հասած էր հիմա:

Երկու հատորները տպակից են, եւ չենք հանդիպիր անոնց՝ անջատ անջատ, ինչ որ անպատեհութիւն էր անշուշտ, եւ յաջորդ տպագրութեան պիտի սրբագրուի: Տպաքանակը 2000 եղած է. 500 օրինակ աւելի՝ քան ինքնագիր Կրքութիւն աղօթից: Մխիթար իր ընտրութեան մէջ չէր վրիպած, որովհետեւ 1727 տարւոյն վերջաւորութեան, միակազմ զոյգ գիրքերէն մնացած են 646 օրինակներ, մինչ սպառած են 1354 հատ:

Խանդավառիչ են արդարեւ նորակազմ Միաբանութեան մը համար՝ այս առաջին նուաճումները: Նոյնը կ'արձագանգէ նաեւ վանքիս ժամանակագիրը՝ երբ կը փակէ 1719 տարւոյն Միաբանութեանս պատմութիւնը. «Ցայսմ վայրի զերկնաձիր աստուածասէր Ջանս Աբբայ Հօր մերոյ կարեւոր է մեզ յառաջ քերել. քանզի բազում էր փոյթ նորա յաղագս ազգիս մերոյ լուսաւորութեան, իբրեւ ճշմարտիւ ի Տեառնէ Աստուծոյ ի սոյն պաշտօն կարգեալ յարմարեալ գործ ի ձեռն առնուլ, քարոզիչս ճշմարտութեան բազումս պատրաստել, զհոգեւոր խրատուց գիրս յիւրմէ եւ յայլոց յօրինեալս ի լոյս ածել, եւ որ ինչ այլ ինչ ի սոյն լուսաւորութեան գործ շահաբերք են, կացուցանել»[29]:

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ (տպ. 1720)
ԱՒԵՏԱՐԱՆ (տպ. 1720)

Հոգեւոր մանր գիրքեր տպագրելէն անմիջապէս ետք, մեծ հրատարակութիւններու անցնելէ առաջ, նշանակալից է Նոր Կտակարանի տպագրութիւնը, որ աղբիւրն է բոլոր միւս գիրքերուն: Ամէնէն աւելի Մխիթար ինքը պէտք ունէր Նոր Կտակարանի, տալու համար իր աշակերտներուն ձեռքը. նոյնը կ'ուզէր որ ամէն հայ հաւատացեալ ունենար իր տրամադրութեան. նոյնը կը յորդորէր Ցիշատարականին մէջ ալ, ըսելով. «ո՛վ բարեմիտ ընթերցող, զի մի՛ երբէք հեղգասցիս առ ուսումն սորին, ... մանաւանդ եկեղեցականաց, որք նաեւ այլոց ուսուցանել պարաւանդին»:

Տպագրութիւնը սկսած է 1720ի Մարտ 20ին ու աւարտած Յուլիս 30ին: Նոր Կտակարանի տպաքանակը եղած է 1250, իսկ 250 օրինակ ալ տպագրուած է միայն Աւետարան, հաւանաբար առանձին անուանաթերթով, որմէ նմոյշ մը չունենալնուս՝ կարող չենք վերջին խօսք մը ըսել: Այս զանազանութիւնը կը հետեւցնենք Մխիթարի թողած մէկ ծանօթութենէն, որ թողած է հաշուի մանր տետրակի մը մէջ. «Այսպէս Նոր Կտակարանն եղեւ մեզ 2558 (լիրէ ծախս), որ է 1250 Կտակարան եւ 250 Աւետարան»:

29. Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ, ժամանակագրութիւն վանացս, էջ 248:

ԳԻՐՔ ՄՈԼՈՒԹԵԱՆՑ (տպ. 1720)

Աղքը լուսաւորելու, հոգեւոր զարթօնք մը տալու համար անոր, Մխիթար կը հրամցնէ մեզի նոր հատոր մը Գիրք Մոլութեանց, 487. *երկսիւն ու մանրատառ էջերով, որու Բան առ ընթերցօղս երկար յառաջաբանին մէջ կը մանրամասնէ կատարած հրատարակութեան շարժառիթները:*

Հոգեւոր վերելքի մը համար, առաքինական կեանքի մը փարելու համար, անհրաժեշտ էր սրբուիլ մոլութիւններէ, «վասն որոյ եւ մեք ըստ տկարութեան մերում ճանաչեալ զամենադրուատելի օգտակարութիւն դրգոյս, մանաւանդապէս օգտակարագոյն գոլ երեւի ազգի մերում Հայկազնոյ, ջան եղաք... ի լոյս ածիցին ի ձեռն տպագրութեան»:

Մխիթարէ 400 տարի առաջ թարգմանուած այս գիրքը, նոյն շրջանին ընդհանրացած էր եւ օրինակուած շատ մը գրիչներէ. բայց ինչպէս Ալպերտի, այսպէս ալ Մոլութեանց եւ Առաքինութեանց գիրքերը լեցուն էին ձեռագրական վրիպակներով, երբեմն ամբողջ նախադասութիւններ զանց եղած, կամ բառ ու գիր մոռցուելով՝ հակառնեայ իմաստներ ստացած: Մխիթար եւ իր աշակերտը Հ. Յովհաննէս միասնաբար կը համեմատեն թարգմանութիւնը լատիներէն բնագիրին հետ «ընդ երկար ժամանակս». եւ այնպէս յղկուած ու դիւրասահ կը ներկայացնէ իր ազգին զաւակներուն՝ գրելով. «Ընկալարուք սիրով, զկնի Ալպերտին, նաեւ զայս գիրք, որոյ վերայ մեծաւ սիրով աշխատեցայ, ի փառս Աստուծոյ եւ ի յօգուտ ձեզ փափ(ա)գողացդ»:

Այսքան մեծ գործի մը յաջողութեան համար կը պահանջուէր նաեւ մեծ գումար, «քանզի որպէս յայտ է փորձառողաց, հարիւր մառչիլն հազիւ բաւականանայր ումեք առ ի ասացելոց գրեանց»: Ալպերտի տպագրութեան ծախսերը, ինչպէս տեսանք, մեծ մասամբ հոգացած էր Սարգիս. յաջորդաբար, լոյս տեսնող գրեթէ բոլոր հատորներուն ճակատին գրուած է «արդեամբք Պարոն Սարգսի», որու անունին տակ Մխիթար կը ծածկէր ինքզինքը: Այս հարցին մասին աւելի ընդարձակ խօսելու առիթ պիտի ունենանք:

Տպաքանակը եղած է 1114. դանդաղ, բայց յարատեւ կերպով կը ծաւալի գիրքը. ու ահա կը հասնին Մխիթարի գիրքին ըրած բարիքներու լուրը. «Մոլութեանց գիրքն եկին ի Ստամպօլ, յոյժ հաճոյք

© National Library of Armenia

են ամենեցուն»[30], *«այն էրզրումցի տղան, որ եբեր զ*Մոլուքեանց գրեանսն, *զմի հատ չորս զռուշ ծախելով սպառեցան զգնաւսն* (sic) *եւ այժմ ոչ գոյ, եւ զմեծ համբաւ ունի»*[31]:

ԳԻՐՔ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆՑ (տպ. 1721)

Հաղիւ աւարտած Գիրք Մոլուքեանց *մատեանի տպագրութիւնը, ու դեռ չցրուած վաճառքի, Մխիթար կը ձեռնարկէ տպագրութեան յաջորդ հատորին,* Գիրք Առաքինութեանց: *Ցառաջաբանին մէջ կը հրաւիրէ ընթերցողը մօտենալ այս գիրքին՝ իբր սեղանի մը, զարդարուած հոգեւոր խորտիկներով եւ ըմպելիներով: Նախորդ հատորին նման՝ սրբագրութիւնը կատարած է Մխիթար, Հ. Յովհաննէսի աջակցութեամբ, ինչպէս նաեւ միւս աշակերտներուն օգնութեամբ, «ոմն վերստին գրելով զնոր եւ զպայծառ օրինակ ի յոսմեմնէ հնադունեղէ օրինակէ 344 ամաց հետէ գրեցելոյ*[32]*, այլ ոմն այլով աշխատութեամբ»*[33]: Բան առ ընթերցօղսի *կը յաջորդէ բաւական բարդ խաչբառ մը, որուն մեկնութիւնն ալ կու տայ. այս խաղն ալ յօրինելուն նպատակը՝ ընթերցողին միտքը հոգեւոր կերպով մարզելն է, սիրել տալու համար կեանքի խաչը, իբր նմանակցութիւն Քրիստոսի խաչակրօն կեանքին:*

Տպագրութիւնը կը սկսի 1721ի Յունուար 17ին, ու կ'աւարտի Օգոստոս ամսուն, իբր տպաքանակ ունենալով 1126 *օրինակ: Թէ՛* Մոլուքեանց *եւ թէ՛* Առաքինութեանց *գիրքերը մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն ազգին մէջ. վանքիս ժամանակագրութիւնը առաջինին համար կ'ըսէ. «սկսաւ տարածիլ աստ եւ անդ, եւ ամենայն ոք մեծաւ ըղձիւ ջանայր ստանալ». իսկ* Առաքինութեանց *գիրքին համար՝ թէ աւարտեցաւ «ի Մխիթարութիւն մեզ եւ բոլորի ազգին մերոյ»*[34]:

Կը ծաւալին գիրքերը, կը ստեղծուի հետաքրքրութիւն Վենետիկ տպուած հոգեւոր գիրքերուն հանդէպ. այս զոյգ գիրքերն արդէն անչափօրէն կը տարածեն Մխիթարի համբաւը: Նախ իր աշակերտ-

30. Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ. *Գոլիսէն, 17 Յունիս 1721ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
31. Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ. *Գոլիսէն, 3 Նոյեմբ. 1721ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
32. *Ձեռագիրը որ հրատարակած է Մխիթար, ներկայիս կը պահուի վանքիս Մատենադարանը* (Ձեռ. թիւ 241), *գրուած է 1377ին:*
33. *Հմմտ.* Գիրքին Բան առ ընթերցօղս (*էջ չունի:*) *Վանքիս* Մայր ժամանակագրութիւնը *հետեւեալն ունի այս գիրքին մասին. «Յայսմ ամի* (1721) *Աբբայ Հայր մեր,* զԳիրս Առաքինութեանց, *որ ի կանուխ ժամանակաց թարգմանեալ ի նախնեաց կայր յազգի մերում ձեռագիր, եւ տպագրել: Եւ զի յաղագս ձեռագիր լինելոյն լի էր սխալանօք եւ թերութեամբ, եւ դուն ուրեք գտանիւր, ի ձեռն բազում օրինակաց սրբագրեաց զայն, եւ այնպէս տպագրեալ ծաւալեցաւ յազգի մերում, ի փառս Տեառն»* (*էջ* 286–287):
34. Համառօտ ժամանակագրութիւն, *էջ* 80, 87:

ները, Գոլիսէն ու գաւառներէն կը հասցնեն իրենց գոհունակութեան ձայնը՝ գրելով. «ընկալայ եւ զդիրքսն Մոլուքեանց *եւ* Առաքինութեանց *մեծաւ խնդութեամբ եւ գրգուանօք, ոչ կարեմ բաւականապէս չնորհակալ լինիլ զձէնջ սակս այսոցիկ. եւ այլոց բնաւից մեծադունեղից արդիւնաւորութեանց ձերոց զի՞նչ ասացից»*[35]:

Նորատիպ գիրքերը կը հասնին նաեւ Երուսաղէմ: Ս. Յակոբի առաջնորդը՝ Գրիգոր Վրդ. նամակով մը կը հասցնէ իր գոհունակութիւնը Պոլսոյ Պատրիարքին. վերջինս Գրիգոր Վրդ.ի նամակը կը կարդայ եկեղեցւոյ մէջ, ի լուր ժողովուրդին, պարզապէս հաստատելու համար թէ «ի Վենետիկ ստամբայ եղեալք Մոլուքեանցն *եւ* Առաքինութեանցն *են լաւ գրեանք»*[36]: *Մերտինի առաջնորդ Մարտիրոս Եպս. Թուխմանեան, ինքնիրմէ դուրս կ'ելլէ՝ միայն տեսնելով վերջին այս երկու հրատարակութիւնները, ու նամակով մը կը քաջալերէ Մխիթարը, չընկրկիլ՝ առաջ տանելու սկսած գործը, որմէ պիտի հետեւի անսահման բարիք հայ հոգեւորականութեան մէջ. բան մը՝ որու լիուլի գիտակից է արդէն Մխիթար, այնպէս որ կը պատասխանէ Մարտիրոս Եպս.ին՝ թէ «Ջանամ միշտ զի եթէ ժամանակ եւ պարապութիւն գտանիցեմ, նաեւ զայլ գրեանք ի լոյս ածիցին, առ ի օգուտ եւ ի լուսաւորութիւն մերազնեաց»*[37]:

ԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՂԲԻՒՐ ԲԱՐԻ (տպ. 1722)

Նախորդ երկու հատորներուն հրատարակութենէն ետք, Մխիթար կը նուիրուի շինարարական գործին, եւ նախ՝ Ս. Ղազարի եկեղեցիին նորոգութեան: Դարեր ամբողջ անխնամ մնացած ըլլալով՝ եկեղեցին գրեթէ անգործածելի դարձած էր եւ կը կարօտէր հիմնական նորոգութեան: Մխիթար անձամբ կը հսկէ գործին վրայ, կու տայ ուղղութիւն գործաւորներուն, ծախսերը քառապատիկ աւելի կ'ըլլան՝ քան նախատեսածը, եւ երկար յոգնութենէ ետք՝ դուրս կու գայ գրեթէ նորաշէն եկեղեցի մը:

Եկեղեցիի նորոգութիւնը կը սկսի 1722ի Մայիս ամսուն ու կ'աւարտի Նոյեմբերին. աշխատանքներուն հետ միասին, Մխիթար կը հսկէ «Աղբիւր բարի» գրքին տպագրութեան վրայ, թարգմանուած Պետրոս Վրդ. Թիֆլիզեցիէ «եւ ի լոյս ածեցեալ հոգաբարձութեամբ եւ սրբագրութեամբ Տեառն Մխիթարայ Վրդ.ի Սեբաստացւոյ»: Տպագրութիւնը կը սկսի Յուլիս 15ին, ունի 359 փոքրադիր էջ, 1500 տպաքանակով, որմէ առաջին 500ը կը տպաւին՝ ա-

35. Հ. ԹՈՄԱՍ ՎՐԴ., 22 *Հոկտ. 1722ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
36. Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ. *Գոլիսէն, 7 Նոյեմբ. 1722ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
37. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՑ *Վենետիկէն, 3 Յուլիս 1722ին, առ Տէր Մարտիրոս Եպս. Թուխմանեան, Մերտին:*

© National Library of Armenia

ռաջին հինգ տարիներուն։ 1748ին մնացած է միայն 210 օրինակ. բաւական թիւով ալ տրուած է իրը նուէր։

Յոգնութիւններու եւ նիւթական դժուարութիւններու մէջ ծնած այս հատորիկը, կարծէք հոգեկան զոհունակութիւն պատճառած է նաեւ Մխիթարի, որ իր զղացումը զանազան նամակներու մէջ կ'արտայայտէ գրելով. «այս ամ տպեցաւ նաեւ մի գրքոյկ, որ կոչի Աղբիւր բարեաց խորհրդոց, եւ է յոյժ համեղ, դիւրահասկանալի եւ ջերմեռանդ գիրք, որ ի ընթերցողն շարժէ զբարիս խորհուրդս»[38], «կարի աղնիւ գրքուկ է»[39], «կարի հաճոյ երեւի տեսողացն որք ըղձակերտին զջերմեռանդութիւն»[40]։

* * *

1723–1724 տարիներուն Մխիթար դարձեալ նուիրուած է շինարարական գործերու։ Եկեղեցիին նորոգութենէն ետք՝ կ'անցնի միաբաններու բնակավայրերու շինութեան. մինչեւ այդ թուականը, միաբանները զոյգ զոյգ կամ աւելի կը բնակէին միասնաբար։ 1724 Նոյեմբեր ամսուն կ'աւարտի գործը. Մխիթար յոգնած ու սպառած «յուսամ, կը գրէ, փոքր ինչ հանգչիլ, եթէ Տէր կամեսցի»[41]։ 1723–1724 տարիներուն Մխիթար գիրք չէ հրատարակած, բայց գործակցած պէտք է ըլլայ Յոհան Եպս.ի գիրքերու հրատարակութեան, ինչպէս նաեւ Եղբարց Քարոզչաց Պատարագամատոյցի սրբագրութեան պատասխանատու գործին, որոնց մասին՝ յաջորդաբար։

Դ.

ՄԽԻԹԱՐ ՍՐԲԱԳՐԻՉ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑԻՆ ԵՂԲԱՐՑ ՔԱՐՈԶՉԱՑ

1723ին Մխիթար Հռոմէն կ'ընդունի յանձնարարական նամակ մը, գրուած Օգոստոս 23ին, իտալերէն լեզուով, «P. Emmanuele Vartan Armeno di Nakicivan» ստորագրութեամբ, որու պարունակութենէն հասու կ'ըլլանք թէ Հռոմի մէջ արդէն իսկ հայերէնի թարգմանուած է լատին պատարագամատոյցը, Նախիջեւանի Ջահկեցի հայ կրօնաւորներուն համար. սակայն, Ս. Աթոռը տպագրելու հրաման տալէ առաջ կ'ուզէ որ սրբագրութեան ենթարկուի Խաչատուր Վրդ.ի եւ Մխիթար Աբբայի ձեռքով։ Հ. Տոմենիքոյ, թարգմանուած Պատարագամատոյցի ձեռագիրը առած, կ'ուղղուի Վենետիկ, հետը բերելով երկու յանձնարարական, մին՝ Ս. Աթոռին կողմէ, եւ երկրորդը՝ ձեռագիրը բերողին Մեծաւորէն՝ Հ. Էմմանուէլ Վարդանի կողմէ։ Երկու նամակներուն մէջ ալ կը խնդրուի Մխիթարի աջակցութիւնը։ Նոյն դիմումը կատարուած պէտք է ըլլայ նաեւ Խաչատուր Վրդ.ի։

1723–1724 տարիներուն, Մխիթար բաւականաչափ ծանրաբեռնուած էր. արեւելքէն կը հասնէին նոր պատանիներ, միաբաններու թիւը աճելով, կը զղացուէր պահանջը՝ ընդարձակելու բնակարանները. Մխիթար աչքէ անցընելով առաջարկուած գործը, կաշառ անկատար կը գտնէ, կարօտ՝ արմատական փոփոխութեան։ Կաշառ անկատար կը գտնէ, կարօտ՝ արմատական փոփոխութեան։ Կացութիւնը կը տեղեկացնէ Ս. Աթոռին՝ 18 Սեպտ. 1723 թուակիր նամակով. կը գրէ Հ. Էմմանուէլի եւս, տալով աւելի մանրամասնութիւններ՝ գործին սրբագրութեան մասին. «զգիր վերապատուութեան մեր ընկալայ անցելում չարաթոջ, եւ ծանեայ անդուստ զոր խնդրեալ էիր ի մէնջ, այսինքն՝ սրտի մտօք աշխատիլ առ սրբագրութիւն եւ առ կարգաւորումն Պատարագամատուցին Ձերոյ, զոր յայսմիկ չարաթոջ պատրի Տամինիկոն հասեալ ուստ մատոյց ինձ եւ Տեառն Խաչատրոյ վարդապետի վերապատուեցելոյ, հանդերձ գրով Սրբոյ Ժողովոյն. եւ մեք տեսեալ զայն զՊատարագամատոյց, ծանեաք զի բազում ինչ պակասին ի նմա, եւ բազմազան աշխատութեանց կարօտ, մինչեւ ըստ ամենայնի հաւասարեսցի լաթին Պատարագամատուցին Տամինիքացւոց, որոյ ըստ ամենայնի նման լինիլ բաղձայ պատրի Տամինիկոն։ Եւ զի վերստին նորապէս գրել հարկաւորի, զոր պատրի Տամինիկոն։ Եւ մեք հանդերձ Խաչատուրով վարդապետին նախապէս եւ հետեւարար հայիլ եւ սրբագրել։ Արդ, որ ինչ է ի մերս կողմանէ, եւ որքան կարեմք՝ աշխատիմք ողջոյն չափ, զի ըստ ամենայնի բարեկարգեցեալ լիցի ի փառս Տեառն եւ ի օգուտ ձերում նահանգին։ Եւ որպէս ինձ թուի, ժամանակ ինչ յամէ գործն, քանզի մինչեւ վերստին գրեսցէ զամենայն, պիտոյ է ժամանակ։ Եւ եղբայրութիւն քո լիցի ապահով, զի զոր խնդրեալ ես եւ ըստ որում բաղձաս, ըստ ամենայնի պատրաստ եմք սիրով հոգալ եւ առնել, եւ յուսամք ի Տէր զի հասուցցէ ի կատարն, նաեւ յաջողեսցէ զտպագրումն ըստ բաղձանաց եղբայրութեան քում»[42]։

Թէ ի՛նչ կերպով կատարուած է սրբագրութիւնը եւ ինչ են յիշատակուած «բազում ինչ պակասին ի նմա, եւ բազմազան աշխա-

38. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ Վենետիկէն, 10 Յունուար 1723ին, առ Հ. Թոմաս Վրդ., Սեբաստիա։
39. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ Վենետիկէն, 10 Դեկտ. 1722ին, առ Հ. Պօղոս Վրդ., Պոլիս։
40. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ Վենետիկէն, 26 Դեկտ. 1722ին, առ Տէր Ստեփանոս, Հռոմ։
41. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ Վենետիկէն, 4 Նոյեմբ. 1724ին, առ Յոհան Եպս., Հռոմ։

© National Library of Armenia

տութեանց կարօտի», դժուար է պատասխան մը տալ, որովհետեւ չունինք մեր տպամատրուութեան տակ, ո՛չ սրբագրուած օրինակը, եւ ո՛չ ալ որեւէ հետք պահուած է դիւանիս մէջ:

Սրբագրութեան ծանր գործը կը տեւէ ամբողջ տարի մը. նոյնը կ՚օրինակուի մաքուր կերպով՝ տպագրութեան յանձնելու համար: Ձեռագիրը կը ղրկուի Հռոմ, որու կ՚ընկերանայ 30 Սեպտ. 1724 թուակիր նամակ մը, շարադրուած լատիներէն լեզուով, ստորագրուած Մխիթար Աբրայէ եւ Խաչատուր վարդապետէ, որոնք կը տեղեկացընեն Ս. Աթոռին՝ թէ մեծագոյն ուշադրութեամբ եւ խնամքով կատարած են աշխատանքը, օրինակած մաքուր կերպով, եւ թէ պատրաստ է տպագրութեան համար:

1728ին Փրոփականտայի մէջ լոյս կը տեսնէ այդ հատորը, Միսալ, որ է Պատարագամատոյց սրբազանի կարգին եղբարց քարոզչաց վերնագրին ներքեւ, որու սկիզբը հրատարակուած են Խաչատուր Վրդ.ի եւ Մխիթարի կողմէ կատարուած յայտարարութիւնները, առանձին առանձին, հայերէն եւ լատիներէն լեզուներով: Հայերէն օրինակը հետեւեալն է. «Մեք ստորագրեալքս, զայս Կարգին Քարոզչաց Միսալս ի լատինէ առ Հայկական բարբառ անդրածեցեալն ի հրամանէ Սրբոյ Ժողովոյն դէ Փրոփականդայ Ֆիդէ, վերանանաչելի մեզ յանձնեցեալն, վերանանաչեցաք եւ վերատեսաք, եւ գտաք բարեպէս եւ մեծագունեղիւ հաւատարմութեամբ թարգմանեցեալ: Առ հաստատութիւն ասացելոց յատկանշօք ձեռօք ստորագրեցաք: Ի Վենետիկ, Լ աւուրն Սեպտեմբերի ՌՉԻԴ: Պետրոս Մխիթար Աբբա Աբեղայից Հայոց, ի կարգէն սրբոյն Անտոնի Աբբայի»:

Ե.

ԳՐԱՎԱՃԱՌ ՍԱՐԳԻՍ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ

(1715–1725)

1715ին Մեթոնէն Վենետիկ անցնելով, Մխիթար կը ձեռնարկէ հրատարակչական գործին. իր կողքին կը տեսնենք աշակերտ մը, յանձին Պոլսեցի Գէորգի որդի Սարգիսի մը: 1717–1720ի տեսնելիր դրուած նամակներէն կռահելով, Սարգիս պէտք է եղած ըլլայ մոռրիմ անձ մը Միաբանութեանս, ու յատկապէս Մխիթարի:

Տասը տարուան (1714–1724) ընթացքին հրատարակուած գիրքերու անուանաթերթերուն վրայ նշանակուելով հանդերձ Մխիթարի անունը իբր թարգմանիչ կամ սրբագրիչ, բացայայտ կերպով կը դրուի ծանուցում մը. «Տպագրեցեալ արդեամբք եւ գոյիւք Պարոն Սարգսի, որդւոյ Տիրացու Գէորգի Կոստանդնուպօլսեցւոյ»:

Նման ծանուցումով առաջին գիրքը կ՚ըլլայ Մեծն Ալպերտի Համառօտութիւն Աստուածաբանութեանը, տպուած 1715ին, երբ Մխիթար՝ 12 աշակերտներով դեռ նոր ապաստանած էր Վենետիկ ու կը գտնուէր տնտեսական նեղութեան մէջ: Ձեռքերնիս ունինք դաշնադրութեան վաւերաթուղթ մը, կնքուած Մխիթարէ եւ Սարգիսէ. անկէ կ՚իմանանք, այլ եւ այլ ծանօթութիւններու շարքին, թէ Ալպերտի տպագրութեան ծախսերու մեծ մասը պիտի հոգայ Սարգիս: Այս համաձայնութենէն ետք՝ անբնական չենք գտներ անուանաթերթի վերայի ծանուցումը, թէ գիրքը տպուած է «արդեամբք եւ գոյիւք Պարոն Սարգսի»:

Ալպերտէն ետք տպագրուած գիրքերուն համար ստոյգ կերպով գիտենք թէ լոյս տեսած են ամբողջապէս Մխիթարի ծախսովը. «գիտելի է, կ՚ըսէ Համառօտ ժամանակագրութիւնը, զի որքան առ արտաքս միայն էր այն՝ որ դնիւր ի նմին թէ տպեցաւ արդեամբք եւ գոյիւք Պարոն Սարգսին, եւ ոչ թէ Պարոն Սարգիսն ունէր զմասն ինչ ի նմին. վասնզի զկնի Ալպերտին որ ինչ գիրք տպեցաւ՝ զբոլոր ծախն բնաւից Աբբայ Հայրն արար եւ Պարոն Սարգիսն միայն վաճառող»[43]: Մխիթարի այս գործելակերպին մէջ մենք կ՚ուզենք տեսնել մարդկային խոհեմութիւն, հեռատեսութիւն, խուսափիլ մը անելէ մարդկային խոհեմութիւն, հեռատեսութիւն, խուսափիլ մը անպատեհութիւններէ, որոնք կրնային յայտնուիլ՝ արդելք հանդիսանալով հրատարակչութեամբ կատարուելիք առաքելական ձեռնարկին:

Սարգիսի գործակցութիւնը Մխիթարի հետ կը սկսի Ալպերտի տպագրութեամբ: Ահա դաշնագրութեան պատճէնը, կնքուած 10 Յունիս 1715ին, որու մանրամասնութիւնները ներկայացուցինք Ալպերտի «Համառօտութիւն աստուածաբանութեան» դրքի հրատարակութեան մասին խօսելու առեն (1715).

«Պատճառ դրոյս այս է, զի թուին Քրիստոսի 1715 Յունիսի 10, մեք ստորագրեալքս համաձնկերացաք ի միասին ի ծախս Ալպերտին, եւ տպագրել տուաք: Եւ զի երկու մասն ծախից ետ պարոն Սարգիսն, եւ զմի մասն Մխիթար աբբայն, ուստի թէ շահն եւ թէ վնասն, եւ թէ գլուխն, երկու բաժին պարոն Սարգսին է, եւ մի բաժինն Մխիթար աբբային: Եւ մասնաւոր թէութիւնք մեր են՝ սոքին, զի զհոգ եւ զզբաղմունս տպագրելոյ կրիցէ Մխիթար աբբայն, առանց կիսակատար թողլոյ, իսկ զհոգ եւ զզբաղմունս վաճառելոյ կրիցէ պարոն

43. Համառօտ ժամանակագրութիւն, էջ 81:

© National Library of Armenia

Սարդիսն առանց զանցառութեան, եւ անվուրութեան: Եւ թիւք Ալպերտից որք են մեր է 1450, եւ տորին զերկու հարիւր յիսունն պարտականք եմք դնել ի մէջ, իրրեւ հասարակ, զի վաճառիցի ձեռամբ պարոն Սարգսին, զոլով պահեցեալ ի տան նորին որոշակի, եւ զհազար երկու հարիւրն բաժին առնել, առնելով զչորս հարիւրն Մխիթար աբբայն, եւ զութ հարիւրն պարոն Սարդիսն: Արդ երկու հարիւր եւ յիսուն Ալպերտքն որք եղան ի հասարակի, ի վերայ նոցին հանդիպեալ վնասն եւս է հասարակ, իսկ բաժին արարեալ Ալպերտից, մինչ իւրաքանչիւրոց բաժինն է ի ձեռին իւրում, եւ ի ներքոյ բանալեաց իւրոց, հանդիպեալ վնասն ոչ է հասարակ, այլ որոյ բաժինն վնասիցի, վնասն եւս նորին միայն լիցի: Եւ ի յԱլպերտիցն զորս իրրեւ զյատուկ ունիմք եւ պահեմք, ոչ ոք ի միոյ եւ կամ ի միւսոյ կողմանէ կարող լիցի վաճառել, եւ կամ ումեք ձրի չնորհել թարց հաւանութեան միւսոյն մինչեւ ի մէջ եղեալ երկու հարիւր յիսուն Ալպերտքն վաճառիցին: Իսկ յետ վաճառման 250 Ալպերտքն ի յաղատութեան իւրաքանչիւրոցս է զի եթէ կամիցիմք նոր դիր չինեմք, եւ կրկին դնեմք իրրեւ հասարակ, եւ այնպէս վաճառեմք, եւ թէ ոչ, կարեմք իւրաքանչիւրքս առանձին վաճառել: Բայց եթէ փորձութիւն ինչ հանդիպիցի հասարակի եղեալ երկու հարիւր յիսուն Ալպերտիցն, մինչ ոչ է եկեալ անտի չորս հարիւր եօթանասուն կօրէնթ տուդաթ, որ է մայր ծախից մերոց, պարտական եմք զի ըստ որքանութեանց պակասութեանց դնիցեմք դիրք ի մէջ եւ իրրեւ հասարակ վաճառիցեմք մինչեւ 470 տոդաթն լրանայցէ:

«Եւ այս դիր համաբնկերակցութեան եղեւ առաջի Աստուծոյ, եւ ըստ աստուածային իրաւանց պարտիմք պահել զհաւատարմութիւն: Ուստի արարաք զայս դիր երկու օրինակ, որոց մինն իցէ մերձ Մխիթար աբբային, եւ միւսն մերձ պարոն Սարգսին: Եւ յորժամ զյա

դարձակումը, նորանոր պայմաններով, որոնք ամփոփուած են ուխտ. կէտերու մէջ, հետեւեալ կերպով.

ա. Մխիթարի Պոլիս ու Վենետիկ տպել տուած գիրքերու, ինչպէս նաեւ 1720էն ետք տպագրուելիք գիրքերու արտաքին հոգը, յատկապէս անոնց կազմին եւ վաճառումին նկատմամբ՝ պիտի ստանձնէ Սարգիս, քանի Մխիթար ունեցած է եւ պիտի ունենայ անոնց սրբագրութեան պատասխանատուութիւնը: Այս պայմանով՝ Մխիթար չի կորսնցներ գիրք վաճառելու իրաւունքը, քանի որ ան յաճախ կու

է, որոց 61ըն աստ է, եւ այլն ի Ստամպոլ: *Թոմայ Գեմրեցիք* 93, սոցին բնաւին կազմած են, 63ըն աստ է եւ այլն ի Ստամպոլ: *Մտածական* 121, եւ սոցունց 115ըն կազմած են, 90ըն աստ է եւ այլն ի Ստամպոլ: Եւս ունիմք 2 *Թէոփիլէ* եւ 3 *Քերականութիւն* կազմած. եւս մին *Սաղմոսի մեկնիչ* անկազմ. 45 *Բուրաստան* կազմած, 52 *խոշոր գրով* Պարտէզ *եւս կազմած*: Արդ ներկայ ունեցեալն մեր սոքա են: Եւ նախկին թէուրիւն մեր այս է, զի այսոցիկ ամենայն հոգք հաշուի եւ վաճառման եւ կազմել տալոյ եւ այլոց նմանեաց, միշտ ունելոց է Սարգիսն, ըստ որում զհոգ եւ զզբաղմունք սրբագրութեան ունեցաւ Մխիթար Աբբայն: Նոյն բան է եւ զայլոց ապագայից գրեանց, զորս գնելոց եմք:

Երկրորդ թէուրիւն մեր այս է. զի միշտ ի միոյ տեսակէ գրեանցն դն (400) գրգէն աւելի ոչ լինիցի ի ձեռք վասն վաճառելոյ: Վասն որոյ եւ այնց, որք են աւելի քան զդն (400), աւելի եղելոց զկէսն մինս եւ զկէսն միւսս պարտիմք պահել հաւատարմաբար. եւ մինչ ի ձեռն եղեալն վաճառիցի, վերստին դնել: Բայց այնպէս կամիմք, զի եթէ արտաքոյ կամաց փորձութիւնն ինչ հանդիպիցի յատկապէս պահեցելոցն միոյս կամ միւսոյս, վնասն լիցի հասարակ:

Երրորդ թէուրիւն մեր այս է. զի ես Սարգիսս յանձն առնում եւ խոստանամ զի զորքան գիրքս յայսմհետէ տպել տայցէ վերոյիշեցեալ Աբբայ Հայրն, յամենայն սրտէ եւ հաւատարմաբար ծառայեցից թէ թուղթ գնելոյն, թէ տպագրողին հետ դաշնադրելոյն, եւ թէ այլոց ո եւ իցէ ծառայութեանց որք պահանջին առ տպագրումն գրեանց. եւ կամ առ ի բուսցնել զդրամն, որ է ի վերայ Անթոնիո Պոնթոլիին, որ գնեաց զնորակերտ տպարանն եղեալ ի Սան Մարթին, որ թէպէտ որքան առ արտաքս իրրու թէ ծախիւք իմովք եղեալ հռչակիւր, բայց բոլորն Հայր Աբբային էր, եւ վաճառեցաւ Պոնթոլիին 2500 լիտրէ գոռէնք, որ տպեցեալ գիրք տալով եւ նորապէս եւս տպելով վճարելոց է: Որոյ պարտականութեան գիրն թէպէտ իրրու թէ ինձ պարտական գոլ գրեցեալ է, բայց Հայր Աբբային է: Վասն որոյ ես Սարգիսս այսու գրով խոստովանիմ, զի որպէս նոյն ասացեալ տպարանն՝ եւ ի նմին տպեցեալքն ի յանուն իմ էր, բայց չէր իմ, այլ Հայր Աբբային. նոյնպէս եւս հետեւարար որքան գրեանք տպին ի յանուն իմ իրրու թէ ծախիւք իմովք տպեցան, ես բնաւին զմասն ինչ ոչ ունիմ ի յայնս, այլ բոլորն Հայր Աբբային է. վասնզի զոր ինչ դրամ ես իմով անուամբ տամ տպագրողին, միշտ ի Հայր Աբբայէն առեալ տամ, եւ ոչ յիմոց:

Չորրորդ թէուրիւն է այս. զի ես վերոգրեցեալ Մխիթար Աբբայս, խոստանամ զի զոր ինչ եւ գրեանք որք տպեցան ի նորակերտ տպարանին ծախիւք իմովք, ի տպարանի Պոնթոլիին, ի բնաւից տեսակաց գրեանց, սակաւ առ սակաւ վերոասացելոյ Սարգսին, ըստ որում ընդ իս հաւասարաբաժին ընկեր վաճառիցեմ այսոքիւք հետեւեցելովք թէուրեամբք. նախ զի որ ինչ գնով ձեռամբ նորին պարտի վաճառիլ օտարաց, նոյնոյ գնոյ կիսովն տամ: Երկրորդ, զի զդրամն ոչ պահանջեմ ի յատուկ բսակէ նորին, այլ եթէ ի վերոգրեցեալ գրեանց

տայ չատ մը գիրքեր իրր նուէր, ինչպէս նաեւ կը ղրկէ իր աշակերտներուն՝ վաճառելու համար:

բ. Ծախու պիտի տրամադրուին իւրաքանչիւր գիրքի տեսակէն 400 օրինակ եւ ոչ աւելի, իսկ գիրքերու այն տեսակները որ 400էն աւելի են, յետ հասարակաց դրուելու 400ը, մնացածը պիտի բաժնուին կէս առ կէս, իւրաքանչիւրը իր քով պահելու պայմանով, որպէսզի երբ սպառին 400 հասարակաց օրինակները, դարձեալ տրամադրուին երկու կողմերէն 200ական օրինակ, կազմելու համար յա-

վաճառիցին, որ են ինձ եւ նորա հաւասարաբաժին իցեն դրամք վճարիլ անտի, զի նոր գնեցեալն եւս մնայցէ հաւասարաբաժին երկուցս. եւ թէ ոչ գոյ դրամ, յայնժամ թէուրեամբ ապագայի վճարման տամ, զի յորժամ ի ո եւ իցէ գրեանց, որք են մեզ, այսինքն ինձ եւ նորա հասարակ վաճառիցին, յայնժամ վճարեսցի: Եւ մինչ սակաւ առ սակաւ դրեցեալն, որ պարտի գոլ երեք կամ չորս հարիւր վաճառեսցին, վերստին տամ նոյնով թէուրեամբ: Եւ այսպէս հետեւի միշտ, զի որ ինչ եւ իցեն գիրք, որք են ի ձեռն Սարգսին իրր վճարելիք, միշտ եւ հաւասարաբաժին ինձ եւ նորա: Բայց որ ինչ վերամնան ի ձեռն իմ բնաւին չեն նորա, զի բոլոր իմովք ծախիւք տպին:

Հինգերորդ. ես Սարգիսս խոստանամ եւ զայս, զի եթէ յաջողեսցէ Տէր, զի մեր հաւասարաբաժին գրեանքն առատաբար վաճառիցին, եւ յետ գնելոյն մեր ի տպելոցն նորապէս, աւելանայցէ դրամ, զբաժին դրամն իմ ոչ առեալ եդից ի բսակի, այլ միայն թէ հարիւր տուգաթ առից, եւ այլն մնացցէ ի մէջ, զի ի տպելոց գրեանցն վերստին գիրք գնիցին: Եւ զայն հարիւրն եւս վասն այսորիկ առնում, զի ի բնաւից վերոգրեցեալս գրեանս միայն հարիւր տուգաթ մնացեալ է ինձ ի գլխոյն, եւ զայլն վաճառմամբ գրեանց մինչ ցայժմ առեալ եմ: Վասն որոյ հանեալ եմ, զի աստի մինչեւ ցեօթն ամ վաստակն իմ գրեանք լիցին, եւ ոչ դրամն:

Վեցերորդ. հանեալք եմք երկոքեանս եւս առ այս, զի որ ինչ վասն կազմի գրեանցն գնայցէ, լիցի եւ այն ի գնոց գրեանց վաճառեցելոց. եւ թէ չիցէ նորկայ դրամ, ի բսակէ մերմէ փոխ տայցեմք, եւ ի վաճառիլն, ըստ թուոյ վաճառեցելոցն առնուցուք: Եւ միշտ գոնեա ի երեք ամիսն մի անգամ հաշիւ առնիցեմք:

Եօթներորդ. ես Սարգիսս որպէս պարաւանդեալ եմ զիս ի վաճառումն եւ ի կազմել տալն վերոգրեցելոց գրեանց, նոյնպէս եւ պարաւանդեմ զիս ի վաճառումն եւ ի կազմել տալ զհետեւարար գնեցեալ գրեանս. եւ զամենայն հաշիւ շուրջ զնոքօք գրել յատկապէս եւ ըստ օրինի, եւ հաւատարմաբար տալ զհաշիւ երեք ամիսն մի անգամ Հայր Աբբային: Նմանապէս եւ զհաշիւն առից եւ տրոց որք լինին շուրջ զտպեցմամբ գրեանց, այլով յատկաւ տետրակաւ գրել եւ տալ պարտիմ, եւ այս ի ամսոջն մի անգամ:

Ութերորդ. պարտիմք զի զորքանս գիրքս գնիցեմք իրրեւ ընկեր ըստ վերոասացելոց թէուրեանց, գրիցեմք աստէն, այսինքն զթիւն թէ որքանք են, եւ զգինն, եւ զնոյն վճարիլն եւ ոչ վճարիլն: Եւ զայս գիր առնեմք երկու օրինակ, մինն միոյս ձեռամբ գրեալ եւ միւսն միւսոյս ձեռամբ. եւ՝ ի յիւրաքանչիւրսն ստորագրեմք երկոքեանքս, եւ զիրերաց գրեցեալսն պահեմք, առ ի զգուշութիւն ապագային:

ԵՍ ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ ՀԱՅՐ *համահաստատեմ զվերոգրեցեալս.*
Ես ԳԷՈՐԳԻ ՈՐԴԻ ՍԱՐԳԻՍՍ *համահաստատեմ զվերոգրեցեալս:*

© National Library of Armenia

ջորդ 400 հասարակաց օրինակները։ Այս կերպով կարելի է հասկնալ թէ ինչպէս Մխիթար դիրք ծախելու հոդ չունենալով հանդերձ, երբ ինք իր կողմէ հատոր մը կը ծախէ կամ կը նուիրէ, կը նուաղին իր քովի օրինակները (հասարակաց), որոնց համար պարտական է հաշիւ ներկայացնել Սարգիսի եւ հաշուակցիլ։ Տրուած լուսաբանութենէն կարելի է ըմբռնել Մխիթարի նամակներէն մէկուն այն բացատրութիւնը, ուր ինքն իրեն համար կ՚ըսէ. «նաեւ վասն միաբանից մինչ պիտոյ լինին յայնց գրեանց եւ տայ (Մխիթար), զլինն վճարէ, եւ ոչ առնու ձրի»[47]։

գ. Երրորդ կէտին մէջ յստակ կը տեսնուի թէ ինչո՛ւ Մխիթար կազմած է Սարգիսի հետ ընկերակցութիւնը։ Մխիթարի համար մահացուցիչ էր ընկղմիլ նիւթական եւ առեւտրական գործերու մէջ, մանաւանդ աշխարհականներու հետ սակարկել, վիճել, ծախել։ Նման գործի համար՝ յարմար էր աշխարհական մը եւ ոչ կղերական մը, որ քաղաքին մէջ կը վայելէր համբաւ։ Բացի թուղթ գնելէ, դիրք վաճառելէ, Սարգիս պէտք էր անձամբ դաշնագրութեան մէջ մտնել Անտոն Պորթոլիի հետ, տպագրուելիք դիրքի մը պայմաններուն համաձայնելու եւ ստորագրելու համար, բնականաբար՝ կ՚ենթադրենք՝ յետ խորհրդակցելու Մխիթարի հետ։ Այս առիթով կ՚իմանանք որ Անտոն Պորթոլի՝ Սան Մարթին եկեղեցւոյ մօտերը կը ստանայ նոր տպարան, եւ Սարգիս իրեն փոխ կու տայ 2500 լիտրէ դոռէնթ։ Սարգիս հանդիսաւոր կերպով կը յայտարարէ որ այդ գումարը չի պատկանիր իրեն, այլ Մխիթարի, եւ կը խոստանայ «բուսցնել զդրամն», առնելով Պորթոլիէն հայերէն տպագրուած դիրքեր եւ կամ այդ գումարով տպել տալ նոր դիրքեր։ Դաշնագրութենէն դուրս եղած աղբիւրներէն ամենեւին ծանօթութիւն չունինք, այս ուղղութեամբ, թէ ի՛նչպէս եւ ի՛նչ պայմաններով կատարուած է Պորթոլիի փոխատրութիւնը։ Նմանապէս Սարգիս հոս կը յայտարարէ որ թէեւ Մխիթարի տպագրած դիրքերուն անուանաթերթին վրայ կը դրուի իր անունը «իբրեւ թէ ծախիւք խմովք տպեցան, ես բնաւին զմասն ինչ ոչ ունիմ ի յայնս, այլ բոլորն Հայր Աբբային է»։

դ. Չորրորդ կէտով կը տեսնենք թէ ի՛նչպէս Մխիթար հետամուտ էր ծաւալել հոգեւոր դիրքերը ազգին մէջ, եւ եթէ ինքը Մխիթար անձամբ ձեռնարկելու ըլլար գիրք ծաւալելու գործին՝ անշուշտ պիտի յաջողէր, բայց շատ դանդաղ կերպով, մանաւանդ որ 1720ին, դաշինքը կնքուած տարին, Մխիթար չունէր ընդարձակ հորիզոն եւ քարոզիչ աշակերտներու բազմութիւն, որոնք յաջորդաբար պիտի բազմանային եւ այդ հոգը պիտի ստանձնէին։ Ուստի, կը հրաժարի հարիւր առ հարիւր շահէն, կը զոհանայ կէսով, տալով Սարգիսի

47. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՑ Վենետիկէն, 12 Ապրիլ 1725ին, առ Հարս մեր, Պոլիս։

շահաբաժին, առանց պահանջելու կանխիկ գումար։ Մխիթարի բոլոր այս գործունէութեան մէջ, կար անշուշտ նաեւ շահու բաժինը, որու մասին անդրադարձանք այլուր, սակայն իր գլխաւոր նպատակը շահիլը չէր, այլ «վասն օգտի ազգին առ այս գործ աշխատի (Մխիթար), եւ ընդ իւրով իշխանութեամբ ունի զգրեանս առ այս վաճառման՝ զի ծաւալիցի, եւ հետեւաբար այլք գրեանք տպիցին»[48]։

ե. Սարգիս իրաւունք կը ստանայ ծախելու գիրքերը աւելի սուղի՝ քան համաձայնուած գինը, սեփականելով յաւելեալ գումարէն հարիւր տուգաթ, պայմանով որ եօթը տարի շարունակ այդ յաւելեալ գումարը պիտի չմնայ հնչուն դրամ, այլ պիտի յատկացուի գնելու նորանոր գիրքեր, ծաւալելու համար։ Այս կերպով Մխիթար կը հետապնդէ միշտ նոյն ծրագիրը, որ է՝ կարելիին չափ շատ թիւով հոգեւոր գիրքեր ծաւալել ազգին մէջ, հոգեւոր բարիք ընելու համար։

զ. եւ է. Գիրքեր կազմելու ծախսը պիտի յատկացուի վաճառուած գիրքերու գումարէն։ Երեք ամիսը անգամ մը՝ Սարգիս պարտական է Մխիթարի ներկայացնել թէ՛ կազմուած գիրքերու վիճակը եւ թէ՛ ծախուածներուն հաշուեցոյցը։ Այս ուղղութեամբ մեզի չէ հասած ոչ մէկ թուղթ, բայց դժուար է հաւատալ որ Մխիթար թերացած ըլլայ պայմանին գործադրութեան մէջ։

ը. Իբր ընկեր՝ գիրքերը որ պիտի գնեն երրորդ անձէ (տպարաններէ), ծախելու համար, պիտի ունենան ցանկը եւ համապատասխան գինը պիտի նշանակուի երկու կողմերուն քով, երկուքին ստորագրութեամբ, յառաջիկային չփոթութեան տեղի չտալու եւ կանոնաւորաբար հաշուակցելու համար։

* * *

Գրաւոր համաձայնագրութեան հիման վրայ՝ Սարգիս ու Մխիթար կը գործակցին իրարու, անշուշտ դրական արդիւնքներով։ Մխիթար կը գործադրէ իրարու, անունով տպագրել կու տայ, բացի Ալպերտէն, չորս ուրիշ գիրքեր, նոր Կտակարան (տպ. 1720), Գիրք Մոլութեանց (տպ. 1720), Գիրք Առաքինութեանց (տպ. 1721) Գիրք որ կոչի աղբիւր բարի (տպ. 1722)։

Վանքիս Համառօտ ժամանակագրութիւնը, 1720 տարւոյն մէջ, կու տայ սա ծանօթութիւնը՝ նկատմամբ Մխիթարի եւ Սարգիսի գործակցութեան. «զկնի Ալպերտի, որ ինչ գիրք տպեցաւ, զբոլոր ծախն բնաւից Աբբայ Հայրն արար, եւ Պարոն Սարգիսն էր միայն վաճառող, չահելով զչորրորդ մի ի վաճառելոցն, այսու կերպիւ, զի զոմանս գրեանս յիւրաքանչիւրոյ տեսակէ գնէր Աբբայ Հայրն ի մէջ,

48. Անդ։

© National Library of Armenia

որպէս իւր եւ Սարգսին՝ դնելով ի գրեանց զայնպիսի գին, որ իցէր կրկինն գլխականին. եւ յետոյ մինչ Սարգիսն վաճառէր զայնս՝ նախ վճարէր Աբբայ Հօրն զդինն, եւ ապա որ ինչ շահ վերամնայր՝ կիսէր ընդ Աբբայ Հօրն, եւ այսու նմա՝ վասն աշխատանացն՝ գրեթէ չորրորդ մի անկանէր»[49]: Արձանագրութեան եզրակացութիւնը այն է՝ որ Սարգիս պէտք էր Մխիթարի դարձնել գիրքերուն գինը՝ որքան որ էին, իսկ յաւելեալ դումարը՝ բաժնել կէս առ կէս. ասով՝ գործնականին մէջ Մխիթարի պիտի իյնար երեք չորրորդը, իսկ մէկ չորրորդն ալ Սարգիսի, իբր իր աշխատանքին վարձատրութիւն:

Այսպէս կը գործակցին Մխիթար Աբբայ ու Սարգիս մինչեւ 1725 տարուոյն սկիզբը, շուրջ հինգ տարի, մինչ դաշնագրութիւնը այն տարաւորութիւնը կը ձգէ՝ որ եօթը տարուան համար ստորագրուած էր: 1725 տարուոյն երեւան կ'ելլէ որ Սարգիս վաճառականական սնանկութեան մէջ է, ու քաղաքական իշխանութեան պարտադրանքին տակ՝ կը ստիպուի քաշուիլ հրապարակէն: «Ի յաւուրս յայնոսիկ, կը գրէ Մխիթար, ունէի զրաղմադան զրաղմունս, եւ ի վերայ այսր ամենայնի յաւելաւ նաեւ այս, զի Պարոն Սարգիսն մեր ոչ կարելով վճարել ոմանց պարտատերաց, որք յոյժ ստիպէին զնա, փախեաւ ի տուն ճնթլումի միոյ. պարտքն է ութ հազար հինգ հարիւր տոդաթ, եւ զառչին՝ չորս հազար տոդաթ ունի ի վերայ միոյ ճնթլումի. եւս ունի զպանդոներու չէյերն, որ է երկու հազար տոդաթի բան. (...) եւ պարտատէրքն զուռէմէ առնելոց են, եւ որ ինչ անկանի՝ զայն առնուն, թերեւս հարիւրին ութցուն առնուն (...). վերջապէս համբերութիւն, զի թէ ութիւն աշխարհս այս է»[50]:

Սարգիսի սնանկանալով՝ Մխիթար ալ կը կրէ վնաս մը, ու կը ստիպուի չնորհել այն պարտքը, որ ունէր իրեն: 1725ի Նոյեմբեր ամսուն, թէ՛ Մխիթար եւ թէ՛ Սարգիս կը պատրաստեն հաշիւներու ընդհանուր ցանկը, որ կարելի է նկատել հաշուեփակը հինգ տարիներու գործունէութեան: Մխիթարի պատրաստած ցանկերուն համաձայն՝ Սարգիս պարտական կը մնայ իրեն 744 լիրէ. Մխիթարի եւ Սարգիսի ստորագրութեամբ ունինք հետեւեալ յայտարարութիւնը. «Աբբայ Հայրն պօնիֆիքար արաւ ինձ զայս 744 լիրէն: Դարձեալ թողաւ ինձ Հանի Ցարութենի որդւոյ Աստուածատրէ քով եղած 200 լիրէի գրգերն: Դարձեալ Քէրէստէճի Փանոսի որդի Ովանիսին վերայ եղած գրգից փոդիցն, եթէ շատ քիչ բան մի բուսանի, թողաւ ինձ: Եւ ես Սարգիս, Նահապետին խէպն որ 6200 լիրէ, գրանք զապուլ արի իմ վերայ. թէ աւելի ելանէ, թէ պակաս, իմ կոնթէն է: Եւ այսպէս մեր ամէն խսեպն կորեցաւ Աբբայ Հօրն հետ. եւ էլ բան չունենք մէկ մէկի վերայ: Եւ ինչ գիր եւ տէֆտէր կայ էս բանիս վերայ՝ մեր մէջ, ողջն պաթիլ է»:

Սարգիսի անանկանալով՝ Մխիթար տէր կը դառնայ գիրքերուն, որոնց մեծագոյն մասը արդէն կը գտնուէր իր մօտ, իսկ ունեցած պարտքին փոխարէն՝ Սարգիս Մխիթարի կը չնորհէ Ալպերտոնները եւ կրթութիւն ազօթիցները, որոնց մեծամասնութիւնը կը գտնուէին Սարգիսի մօտ: Այս անցքը կ'ամփոփէ նաեւ վանքիս Համառօտ ժամանակագրութիւնը. «Ի սմին ամի (1725) Աբբայ Հայրն մեր զամենայն հաչիւ զոր ունէր ընդ Պարոն Սարգսին վերջացոյց, եւ որ ինչ գրեանք դոյին ի ձեռն նորին վասն վաճառելոյ՝ էառ: Նաեւ զԱլպերտոն եւ զԿրթութիւնս, յորս ունէր Սարգիսն զրաժին, էառ Աբբայ Հայրն, փոխանակ դրամոց վաճառից գրեանցն, որք անցեալ էին ի Պարոն Սարգիսն. քանզի Պարոն Սարգիսն ոչ ունէր զդրամ զի վճարիցէ զայնս, որք անցեալ էին յինքն. ուստի ետ զիւր բաժին Ալպերտոն եւ զԿրթութիւնս, եւ այսու զերծաւ, եւ վերջացոյց զհաչիւն ընդ Աբբայ Հօր մերոյ»[51]:

Իսկ թէ ո՛ր գիրքերը Սարգիս կը դարձնէ Մխիթարի, թուղթի մը վրայ կը գտնենք անոնց ցանկը, այսինքն. «Մեր Սարգսին քով եղած գրգերն, որ բերին ի Սան Մարթին, ասոնք էին: Զկազմածն. Առաքինութեանց 80, Մոլութեանց 154, Ալպերտ 337, Նոր Կտակարան 18, Կրթութիւն ազօթից 286, Ադրիւր բարի 110, Պարտէզ 82, Բարոյական 13, Խոկումն 296, Մեկնիչ 109, Սաղմոս 4: Կազմածն. Առաքինութեանց 22, Մոլութեանց 30, Ալպերտ 23, Կտակարան 26, Ադրիւր բարի 56, Պարտէզ 51, Ժամագիրք Աստուածածնայ 64, Աւետարան 15, Մեկնիչ 9, Մտածական 12, Խոկումն 63, Սաղմոս 13, Զահկեցու ժամագիրք 3, Խմաստասիրութիւն 2, Քարոզգիրք 1, Քեռականութիւն 3: Կազմարարին քով գտնուածն ասոնք են. Առաքինութեանց 18, Կրթութեանց 51, Բուրաստան 42, Բարոյական 10, Կտակարան 12, Ադրիւր բարի 39»:

Հինգ տարի իրարու հետ գործակցելէ յետոյ՝ Սարգիսի այս կերպով քաշուելէն ետք, կրնանք ըսել թէ Մխիթար մեծ կորուստ մը չունեցաւ: Մխիթարի համար անակնկալ մը կ'ելլայ Սարգիսի սնանկանալը, որովհետեւ կը գրէ. «Թէ գիտիցէի երկու ամ յառաջ եւ կամ մի ամ յառաջ, ի ձեռն նորին ոչ թողուի զգիրք, զի հոգեւորին այսքան վնաս ոչ լինիցիւր, այսինքն աճման գրեանց: Ասելով աճման գրեանց՝ իմանի այս թէ այնու վանքն ոչ վնաս ունի եւ ոչ շահ, այլ միայն աճման, եւ ապագայ գրեանց տպեցմանցն վնաս»[52]:

49. Համառօտ ժամանակագրութիւն, էջ 81:
50. Մխիթար Աբբայ Վենետիկէն, 10 Մարտ 1725ին, առ Ցարութիւն Արքեպ., Հոմ:

51. Համառօտ ժամանակագրութիւն, էջ 96–97:
52. Մխիթար Աբբայ Վենետիկէն, 12 Ապրիլ 1725ին, առ Հ. Գօղոս Վրդ., Գոլիս:

© National Library of Armenia

Մխիթարի ցաւը, ուրեմն, նիւթականը կորսնցնելը չէ, որովհետեւ ամէն տեղ կը յայտնուի նոյն մտահոգութիւնը, մատնելով իր ներքին դաղափարները: Մխիթարի ամբողջ գործունէութեան նպատակը, նաեւ դրաւոր առաքելութեան վախճանը՝ է իր ազգին հոգեւոր օգուտը եւ զարգացումը:

Զ.

ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԾԻՍԱԿԱՆ ԳԻՐՔԵՐԸ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐ

Շուրջ քսան տարուան ընթացքին (1723–1741), զանազան անդամներ ներկայացած են առիթներ, ուր պահանջ զգացուած է դիմելու Մխիթարի օժանդակութեան, նկատմամբ Լեհահայոց ծիսական գիրքերու տպագրութեան: Ժամանակագրական կերպով տեսնենք պատմութիւնը:

Առաջին անդամ 1723ի Մայիս 14ին, Լեհաստանի առաջնորդ Յովհաննէս Սրքպս. Աւդոստինովիչն է որ կը դիմէ Մխիթարի, իմացնելով թէ Լեհաստանէն Հռոմ ղրկած է Տօնացոյցն ու Խորհրդատետրը, որպէսզի ենթարկուին սրբազրութեան եւ ապա տպագրուին Վենետիկ, ու կը խնդրէ Մխիթարէն որ եթէ պատկան իշխանութիւններէ նամակ ստանայ այս խնդրին նկատմամբ, Խաչատուր Վրդ.ի հետ տայ բարի վկայութիւն եւ գործը յաջողի անպայման, «զի մինչեւ այժմ մեր եկեղեցի չունի լաւ կարգաւորութիւն. ես աշխատիմ զի լաւ կարգք ի մեր եկեղեցւոյ լինի, թէ չլինիմք այլազգաց ծիծաղութիւն»:

Յովհաննէս Սրքեպս.ի նամակը յապաղումով կը հասնի Մխիթարի ձեռքը, ու իր 25 Դեկտ. 1725 թուակիր գրութեամբ կը խոստանայ իր կարելին ընել գործին յաջողութեան համար, բայց կ'աւելցնէ թէ «... մինչեւ ցարդ ոչ իմն գրեցաւ առ մեզ զՏօնացոյցէն այնմանէ. նոյնպէս եւ այժմ ասեմ, թէ մինչեւ ցարդ ոչ իմն գրեցան առ մեզ զայնմանէ»:

Նոյն տարիներուն (1724–1725) Հռոմ կը գտնուէր Միաբանութեանս մտերիմ Յովնան Եպս. Սեբաստիոյ, որ օրը օրին Մխիթարին կը հաղորդէր քաղաքին մէջ պատահած կարեւոր դէպքերու մանրամասնութիւնները, մանաւանդ եկեղեցական հարցերուն:

Հռոմի մէջ Լեհահայոց Տօնացոյցը յանձնուած էր Տօն Ճուղեվիվէ անուն եկեղեցականի մը, որ Սուքիաս Եպս.ի առաջնորդութեամբ կը

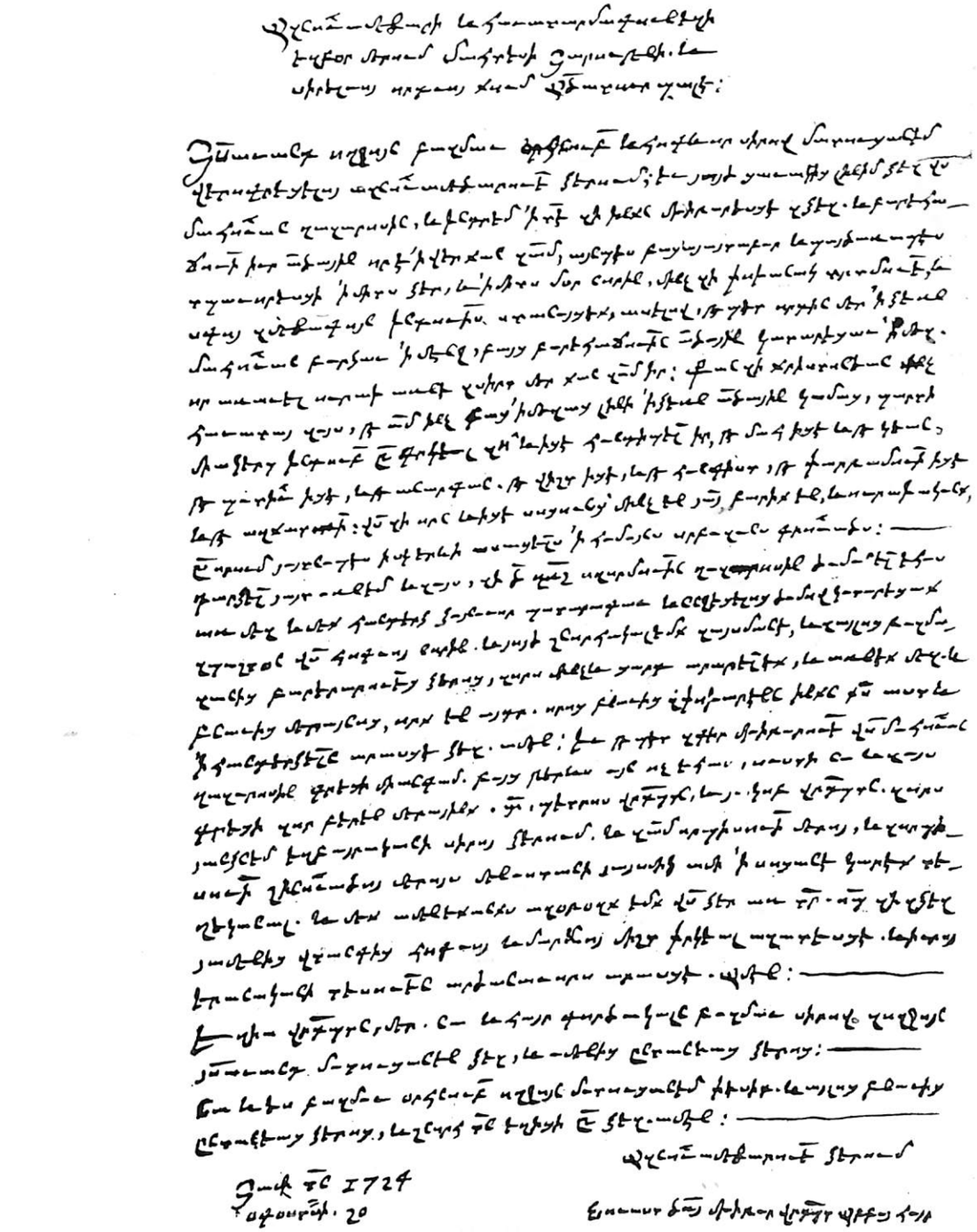

Յաւակցական ներողագիր նամակ Մխիթար Աբբահօր՝ առ Մահտեսի Հաճի Յարութիւն Ղազէզ. ի Ղալաթիա (Կ. Պոլիս), գրուած 1724ի Օգոստոս 20ին, Վենետիկէն:

Lettre autographe de condoléance écrite par l'Abbé Mekhitar à Mr. Harouthiun Ghazez, à Istanbul (20 Août 1724).

© National Library of Armenia

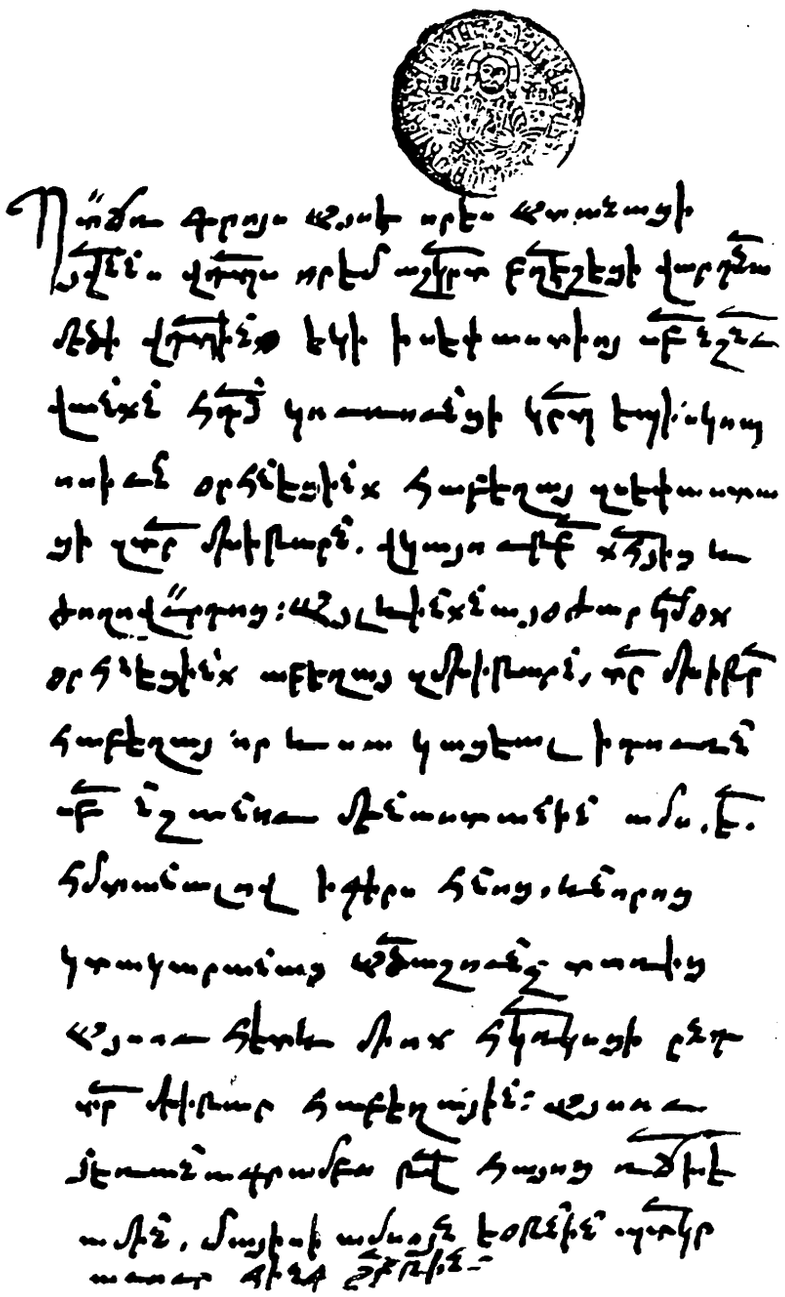

Վկայական քահանայական ձեռնադրութեան Մխիթար Աբեղայի,
տրուած Յովհաննէս եպիսկ. Ատանացիի կողմէ (Սեբաստիա, 7 Մայիս 1696, հշ.):

Certificat d'ordination sacerdotale de l'Abbé Mekhitar,
donné par l'Évêque Jean d'Adana (Sébaste, 7 Mai 1696, jeudi).

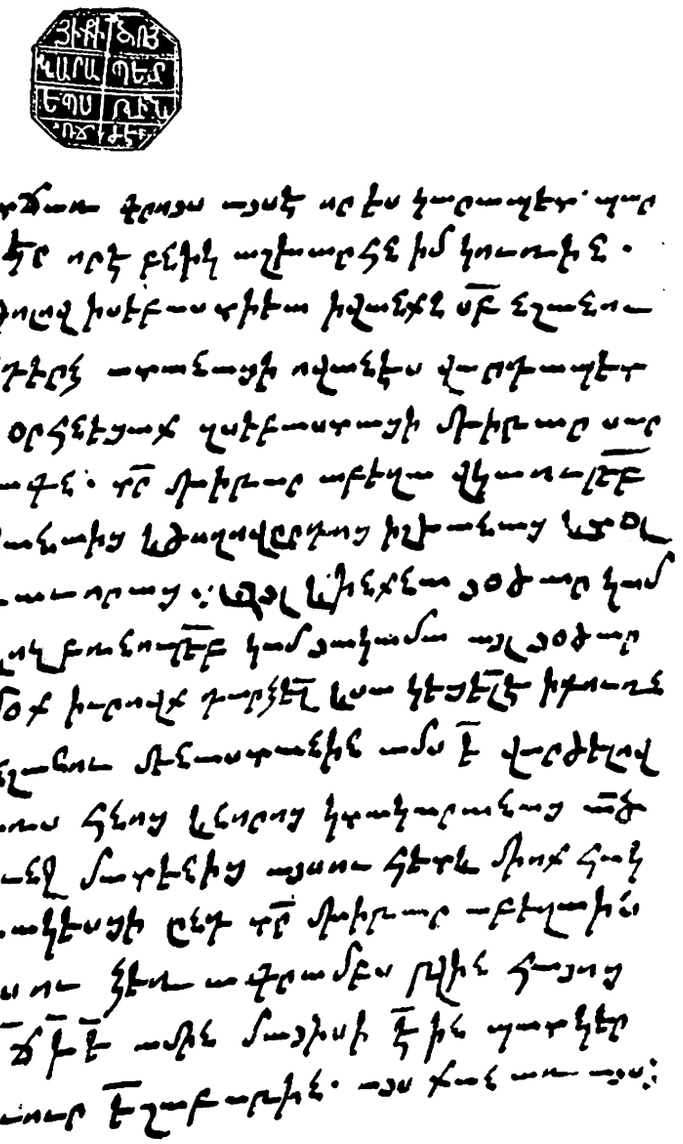

Վկայական քահանայական ձեռնադրութեան Մխիթար Աբեղայի,
տրուած կարապետ եպիսկ. Կիւրինցիի կողմէ (Սեբաստիա, 7 Մայիս 1696, հշ.):

Certificat d'ordination sacerdotale de l'Abbé Mekhitar,
donné par l'Évêque Karapet de Kiurin (Sébaste, 7 Mai 1696, jeudi).

© National Library of Armenia

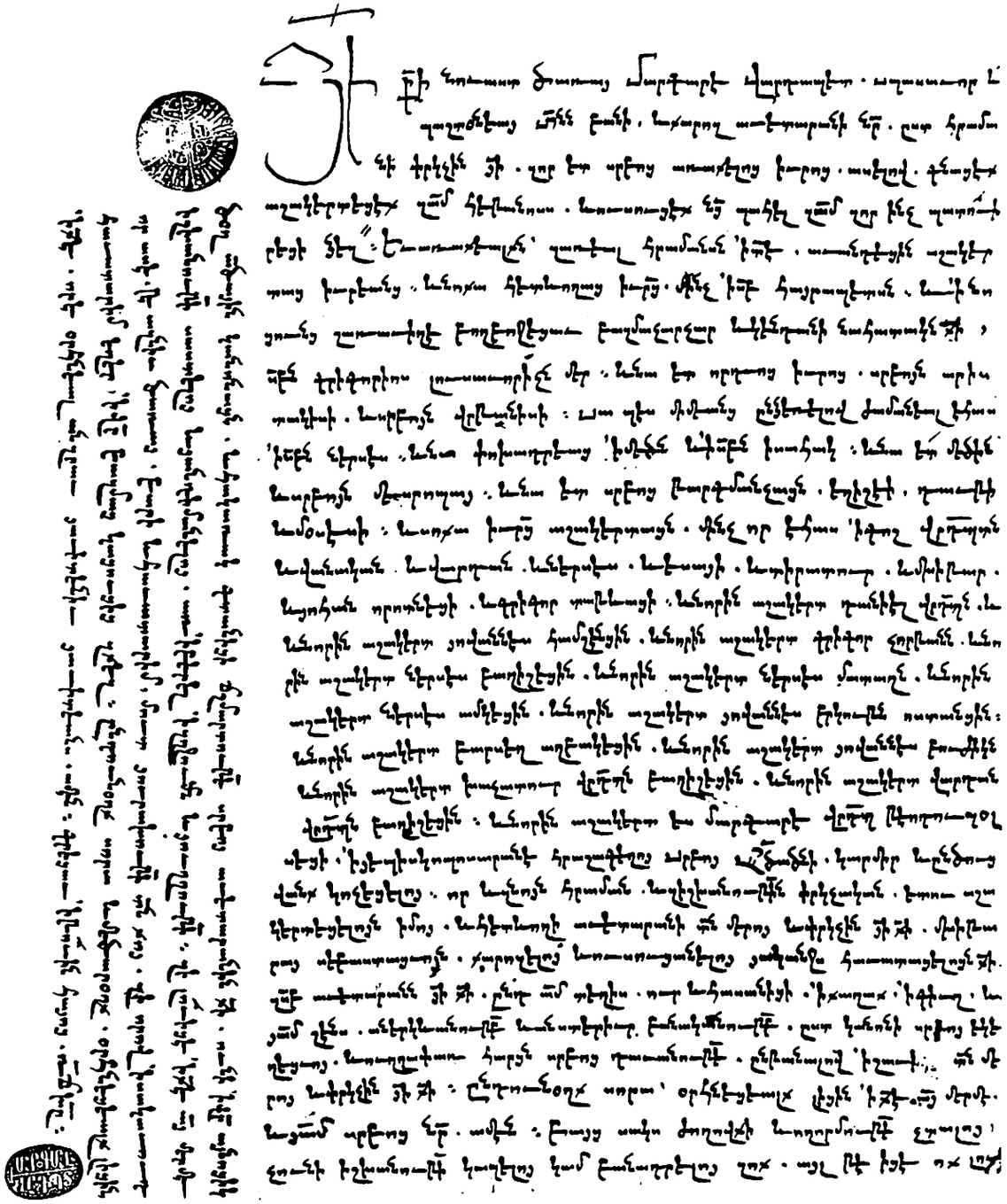

Վկայական Վարդապետական աստիճանի Մխիթար Աբբահօր,
տրուած Կարնոյ Կարմիր Վանքի Առաջնորդ՝ Մարգար Եպիսկոպոսէն (1699)։

Certificat de grade de docteur («Vardapet») de l'Abbé Mekhitar,
donné par l'Évêque Margar, Supérieur du Monastère Rouge d'Erzeroum.

քննէր տպագրելի գիրքը, եւ երբ առաջարկ կ'ըլլայ Յովնան Եպս.ին՝ ձեռք տալ գործին, վերջինս ինքն իրմէ կը խորհրդածէ թէ «միայն Տօնացոյցով ոչ լինի բժշկութիւն, զի դոն բազում ինչ սրբագրելիք, կարդաւորելիք եւ ուղղելիք հարկաւորաբար, մանաւանդ ժամակարգութիւնսն ըստ պատշաճին եւ զարարողութիւնս պատարագացն, զի լինիցին ամենեքեան համաձայնք ի տօնախմբութիւնս, ի ժամակարգութիւնս եւ ի արարողութիւնս։ Այլ եւ սրբագրօղ ոցին պարտի գոլ տեղեակ հնոց եւ նորոց սովորութեանցն Հայոց կարգաց եւ կրօնից եւ համայնից պաշտամանց սոցին. զի որ սրբագրէ, ուղղէ եւ կարգաւորէ զՏօնացոյցն, համահետեւաբար ուղղիցէ...։ Սուքիաս Եպս.ն եւս (մինչ զայսոսիկ առանձին ասացի) խոստովան եղեւ թէ իրաւի այդպիսի է, ես եւս ըղձամ զի լինիցին ձեռամբք վարդապետացն Յաւոր եւ Մխիթարայ, սակայն Տօն Ճիւզէպի խաթրէն չեմ կարեր անցնիլ»[53]։ Սուքիաս եւ Յովնան Եպս.ներու փափաքը չ'իրագործուիր, ու կը տեսնենք որ Մխիթար ոչ մէկ կերպով այս գործին մէջ մատ ունի, մանաւանդ որ Տօնացոյցի սրբագրութեան գործին մէջ, քացի վերեւ յիշուած անձերէն, դեռ կային Վրթանէս Եպս. եւ Եւդոկիացի Ստեփանոս Աբեղայ մը, որոնք բուռն բախում կ'ունենան կարծիքներու՝ նկատմամբ Մխիթարի աշակցութեան, ու ծայր կու տայ տաք վիճաբանութիւնը։ Հոն է նաեւ Յովնան Եպս., որ 27 Մայիս 1724 թուակիր նամակով անցուդարձը կը հաղորդէ Մխիթարի. «զկնի այլոց բանից ի մէջ բերին զբան Տօնացոյցին, ժամերգութեան եւ պարտարագին. ոմն ասէր այսպէս, եւ ոմն՝ այնպէս. իսկ մինչ յիշեցաւ անուն քո զկնի Խաչատուր Վրդ.ին՝ թէ նոքա միայն կարօղ են ի ձեռն բազմաղան աշխատութեանց ուղղել զայն ամենայն, եթէ Սուրբ Յոդոմն հրամայեսցէ։ Յայնժամ վեր թռեաւ Տէր Ստեփանն եւ ասաց. եթէ Մխիթար Վրդ.ի ձեռացն անցանի, նա կու ֆռանկացուցանէ զՀայոց ժամակարգութիւնն։ Եւ ես պատասխանեալ ասացի թէ սղալաբար իմացեալ ես, զի Մխիթար Վրդն. է բոլորովիմբ ընդդէմ այդպիսի կարծեաց, եւ ջանք նորին է բառնալ զտարաձայնութիւնն, եւ սերմանել զսէր եւ զմիաբանութիւն, ոչ խնդրէ զիւրն, այլ՝ զօգուտն հասարակաց, քանզի է ցանկացօղ փրկութեան հոգւոց, եւ վասն այնորիկ տուեալ է զանձն իւր ի աշխատութիւնս. ոչ ջանայ թէ այլք հետեւիցին կարծեաց եւ արարողութեանց իւրոց, այլ սպասէ այցելութեան Աստուծոյ, որով զարթուցեալ Սուրբ Յոդոմն հոգայցէ սրբագրել, ուղղել, կարգաւորել եւ կանոնաւորել, զի ընթանայցեն ամենեքեան այնուհետեւ համակերպաբար։ Եթէ դու զմի կողմն նկատիցիս, նա նկատէ զտասն, եւ եթէ դու զտասն, նա՝ զհազարն։ Ա-

53. ՅՈՎՀԱՆ ԵՊՍ. ՍԵԲԱՍՏԻՈՑ Հոռմէն, 23 Յունիս 1724ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

© National Library of Armenia

մենեքին եղեն ջատագով բանից այսոցիկ, մանաւանդ Տէր Պաղտասարն...: Արդ կերպիւ իւիք ուրախացայ ես, մինչ լուայ ի Տէր Ստեփանէն զբանն զայն: Պատճառն այս է, զի խանդարիչքն յարեւելեան ասեն՝ թէ Մխիթար Վարդապետն է ի կողմն Հայոց. եւ յարեւմտեանն ասէ՝ թէ Ֆռանկացուցանէ. ուրեմն՝ ես ի մէջն, որ ի յաջ խոտորողին՝ երեւիս ի ձախն, եւ ի ձախն խոտորողին՝ երեւիս ի յաջն, իմ սիրականս»:

Այս բոլոր մանրամասնութիւններով հանդերձ, յաջորդաբար կը տեսնենք որ Լեհահայոց Տօնացոյց–Պատարագամատոյցին համար ոչ մէկ դիմում կատարուած է Մխիթարի, ոչ ալ Խաչատուր Վրդ.ի, թողունք որ Ս. Աթոռը չէր կրնար միաժամանակ երկու գործ յանձնել անոնց, որովհետեւ 1723ի Օգոստոսէն սկսեալ երկուքն ալ զբաղած էին արմատապէս սրբագրելով Պատարագամատոյց Եղբարց Քարոզչաց հսկայ հատորը:

Երկար լռութենէ մը ետք՝ Յովհաննէս Արքեպս. Աւդոստինովիչ 1729ի Յունիս ամսուն կը գտնենք Հռոմ, ուսկից կը գրէ Մխիթարի. «Աղաչեմ զի հաճեսցի Հ(այրութիւն) Զ(եր) Ամե(նապատիւ) ուղարկել ինձ զՏօնացոյցն ի Վարդան Վրդ.է շարադրեալն, զի կարծեմ եւ հաստատապէս գիտեմ թէ անդ գտանի. նաեւ զՊատարագամատոյց, զոր Տ(էր) Սրութիւն օրինակեաց ի լաթինացւոց. քանզի կարծեմ եւ յուսամ թէ Ս. Ժողովն կամի զերկոսին ստամբա զարնել»:

Կը պակսին անդրադոյն ծանօթութիւններ եւ չենք գիտեր թէ ի՛նչ եղած է Մխիթարի պատասխանը եւ յարաբերութիւնը Յովհաննէս Արքեպս.ի հետ:

* * *

Լեհահայոց ծիսական գիրքերու մասին անդրադարձած ատեն, սկնարկ մը ալ տանք այն յարաբերութեան՝ որ եղած է Մխիթարի եւ Ստեփանոս Վրդ. Ստեփանեան Ռոշքայի միջեւ:

Բարեկամական հաղորդակցութիւնը սկսած է Ռոշքայ, որ պատրաստած ըլլալով զանազան գիրքեր, ինչպէս Տրամաբանութիւն եւ Բարոյական, իր աշակերտին՝ Տէր Յովհաննէս Մխիթար Յօհանեանի ձեռքով Սգանիսլաւովէն կը գրէէ Հռոմ, հոն տպել տալու համար: Հակառակ պարագային՝ Հռոմէն «յետ բերել զնոսա, պարգեւեսցէ զնոսա վանացդ... որպէսզի եւ փոքրիկ ինչ յիշատակ իմ առ սրբազան կրօնաւորսդ մնացեալ վկայեսցէ զիղձն իմ առ նոսա, եւ փոխանակ իմ՝ ժամանակաւ խօսել կարասցէ ընդ աշխարհի»[54]: Ռոշքայի նոյն այս նամակէն կ'իմանանք որ Մխիթարի կը նուիրէ Նոր Տոմար

54. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ՌՈՇՔԱՑ Սգանիսլաւովէն, 13 Յունիս 1728ին, առ Մխիթար Արբայ, Վենետիկ:

մը, որ շարադրած է ինք անձամբ՝ Լեհահայոց համար, իմացնելով միաժամանակ թէ պատրաստելու հետ է «զԳանձն Հայոց լեզուին, զոր յանկ հանել տգնիմ ի մէջ բաղմազան պաղատանացս»:

Տէր Յովհաննէս Հռոմ երթալով՝ չէ կրցած տպագրել տալ վերոյիշեալ գիրքերը, այնպէս որ անցնելով Վենետիկէն՝ կը թողու Ս. Ղազար, որոնց համար Մխիթար յատուկ նամակով մը կը յայտնէ իր շնորհակալութիւնը ու կը յանձնէ նոյն Տէր Յովհաննէսին, որ անձամբ տանի Ռոշքայի: Մխիթարի առաջին նամակն է սա, 1728 Յունիս թուականով, ուղղուած Տէր Ստեփանոսի, որու մասին «ի բազմաց ժամանակաց հետէ ի բարի հռչակէ համբաւոյդ զսիրտ մեր առլուցեալ ունէաք ի սէր գերյարգութեանդ, ըստ որում գիտէաք զգութ սիրոյ քոյոյ առ ամենայն ոք անխայաբար տարածիլ»:

Ստեփանոս Ռոշքայ տարուած Մխիթարի բարեացակամ կեցուածքէն, յաջորդաբար կը տեղեկացնէ թէ տեղւոյն ժողովուրդին եւ կղերին հաւանութեամբ պատրաստած է Նոր Տոմար մը, եւ կը փափաքի տպել տալ Վենետիկ, յետ առնելու Ս. Աթոռին հաւանութիւնը: Այս առընչութեամբ՝ Ստեփանոս ունի երկար բացատրական նամակներ, ուղղուած Խաչատուր Վրդ.ին ալ, խնդրելով որ գրուած լատիներէն, հետամուտ ըլլան եւ տան բարի վկայութիւն Ս. Աթոռին:

Նոյն շրջանին Թրանսիլվանիա կը գտնուէր Մխիթարի աշակերտներէն Հ. Մանուէլ Խուպիարեան, որ Մխիթար Աբբահայրը տեղեակ կը պահէր երկրին անցուդարձերուն, մանաւանդ ազգային լուրերուն: Հ. Մանուէլի տուած վկայութիւնները, դրեթէ բառ առ բառ զոյգ կ'ընթանան Ստեփանոս Վրդ.ի գրածներուն հետ. «Գերապատիւ Լեհացի Ստեփանոս Վրդ.ն նախ ի Կեռլայ եւ ապա այժմ ատտ զբաղում բարեզարդ բանս հաստատեալ է եւ հաստատէ... նաեւ զՏօնացոյցն եւ զՏոմարն հանդերձ աղիւսակիւք, որ ինքն աշխատեալ է մեծաւ ջանիւք, որպէսզի զՄնունդն եւ զՋատիկն ընդ լաթինացւոց գայցէ անվրէպ. նաեւ զխորշումն ի ծռազատկաց համանշանեալ է...: Նա ասաց թէ գրեալ է վեհիդ եւ ծանուցեալ, եւ այլ եւս գրելոց է. կամի զի այդր տալիցի, հրամանաւ Ս. Ժողովոյն, եւ խարճն ինքն կու քարշէ սրքան դրամ եթէ լինիցի գինն»[55]:

Ո՛չ Մխիթար եւ ոչ ալ Խաչատուր Վրդ. կրնային ձեռնարկել Նոր Տոմարի տպագրութեան, առանց Ս. Աթոռի բացայայտ կարգադրութեան, եւ հակառակ որ Խաչատուր Վրդ. «ի վաղուց հետէ գրեալ է առ Սուրբ Ժողովն, թէ արժան է զի տպագրեսցի Տոմարն այն, սակայն մեք մինչեւ ցայս վայր ոչ լուաք յեկելոցն ի Հռոմայու թէ եցէ

55. Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ԽՈՒՊԻԱՐԵԱՆ Գաչպալովէն, 25 Հոկտ. 1729ին, առ Մխիթար Արբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

տպագրեցեալ» կը գրէ Մխիթար՝ Ստեփանոս Վրդ.ին, 1 Ապրիլ 1730 թուակիր նամակով։

Տոմարի տպագրութեան հարցը չլուծուած, երեւան կ'ելլէ Լեհահայոց Մաշտոցի տպագրութեան խնդիրը։ Ալիշանի 1896ին հրատարակած «Կամենից»ի մէջ կը գտնենք Լէոպոլսոյ Յովհաննէս Արքեպս. Ամկուսդինովիչի յայտարարութիւնը (էջ 199–200), գրուած 1728ի Ապրիլ 15ին, ուսկից կ'իմանանք թէ Լեհաստանի մէջ պատրաստուած է յատուկ Մաշտոց մը «ի ձեռն աստուածաբանից մերոց, եւս առաւել պատուելի Տեառն Ստեփանոսի Ստեփանեան աստուածաբանութեան վարդապետի», որ գանազան հին ձեռագիր Մաշտոցներ համադրելով՝ ձեւացուցած է օրինակ մը, եւ Արքեպիսկոպոսը իր հեղինակութեամբ կը վաւերացնէ զայն, պարտաւորելով անոր գործածութիւնը իր թեմէն ներս[56]։ Յայտարարութենէն երկու տարի ետք՝ կը մտածուի տպագրութեան յանձնել յիշեալ Մաշտոցը, ու Ռոշքայ կը խորհի Մխիթարի ձեռքով կատարել անոր հրատարակութիւնը. «որպէսզի ի ձեռն Գեր. Հայրութեանդ, ըստ գովելի երկասիրութեանդ, որով ի նմանիս պայծառանաս, ի հրապարականն եկեսցէ ի լոյս»[57]։

Ստեփանոս Վրդ. անցնելով Պաչպալով, կը խօսի իր պատրաստած Մաշտոցի մասին՝ տեղւոյն գլխաւորներէն Պր. Պետրոս Քէլեանի հետ, գովելով գիրքը եւ գրուատելով անոր օգտակարութիւնը ժողովուրդին համար. բայց որովհետեւ ձեռագիր Մաշտոցը չունէր իր հետ, Պաչպալովէն հեռանալուն՝ կը գրէ Հ. Մանուէլ Խուպիարեանի, յորդորելով որ ինքն ալ իր կարգին բարեխօսէ Պր. Քէլեանի մօտ, որպէսզի անոր ծախսով տպագրուի գիրքը։ Պր. Քէլեան կը հաճի, ու Հ. Մանուէլ կը գրէ Մխիթարի, գիտնալու համար «թէ որքան տասպաղայով լինի, գրովն Դրախտի հոգւոյ. նաեւ այս՝ թէ արդեօք հազա՞ր գիրգ տպել տայցէ, թէ հինգ հարիւր միայն, եւ կամ թէ հազար եւ թէ հինգ հարիւրն ո՞րքան դրամ պիտոյանայ, թէ չալուածքին եւ թէ թղթին եւ այլ խարճին։ Նաեւ աղաչէ գրով Ստեփանոս Վրդն. թէ սրբագրութիւնն ի մեր վանուցն լիցի մի ոք, մինչ զի եթէ հախով (sic) եւս իցէ, պատրաստ են վճարմանն»[58]։

Մաշտոցին հետ Մխիթարի կը գրկուի «զնոր Տօմարն Տօնացուցիւն ի միասին կարգաւորեալ»[59], որ բոլորովին տարբեր է վերեւ յիշուած Տօնացոյցէն. պատրաստած է Ստեփանոս Վրդ. Ռոշքայ, նկատի առած տեղւոյն պահանջները[60]. ու մինչ Մաշտոցին տպագրական ծախսերը պիտի հոգայ Պր. Պետրոս Քէլեան, Տօնացոյցինը կը խոստանայ հոգալ Թրանսիլվանիոյ ժողովուրդը. իսկ Վիեննայի Ծիրանաւոր Կրիմալտի ալ իր վրայ կ'առնէ Տօնացոյցը տպագրելու արտօնութիւնը ստանալու հոգը։ Ստեփանոս Վրդ. լիուլի ազատութիւն կու տայ Մխիթարի՝ բարեխոսելու Տօնացոյցը, խնդրելով «միայն թէ այս հարկաւոր գիրքս հաստատեսցի, եւ այսքան ժամանակաց անկարգութիւն եկեղեցւոյս մերոյ ի բաց բարձցի եւ նախատինք մեր վերասցին հանդերձ անիծիւք ժողովոցն մերոց Սոյ եւ Ատանայ»[61]։

Շուրջ վեց ամիս ետք, 1731ի Յունիս ամսուն վերջաւորութեան, Մխիթար կը ստանայ Մաշտոցն ու Տօնացոյցը, եւ ցոյց կու տայ մեծ պատրաստակամութիւն. «վճռարար եւ առանց կեղծման ասեմ – կը գրէ Ստեփանոս Վրդ.ին, 14 Յուլիս 1731ին – պատրաստ եմ այնոքիւք զնաւիւք զորս կարեմ, որպէսզի տպագրութեամբ ի լոյս ածիցի Տօնացոյցն եւ Մաշտոցն ձեր, թէեւ իցէ ծանր աշխատանք..., սակայն զոյզն ինչ է այս, մինչ կատարեալ սիրոյն ոչ իմն աշխատանք թուի ծանրագոյն»։

Տպագրելի գիրքերուն ծախսը այնքան մեծ մտահոգութիւն չէր Մխիթարի համար, որովհետեւ այս կամ այն ձեւով կարելի էր գտնել հարկաւոր գումարը. գործին անհրաժեշտութիւնը կը տեսնէ Մխիթար ալ եւ կ'ուզէ անպայման օգտակար ըլլալ Լեհահայոց։ Սակայն, կային աւելի մեծ արգելքներ, որոնք անկախ էին իր կամքէն, եւ որ կը կասեցնէին տպագրութիւնը։

Առաջին, Մխիթար կ'առաջարկէ Ստեփանոս Վրդ.ի սրբագրել տպագրուելիք գիրքերուն տիտղոսները, ու փոխանակ դնելու «Մաշտոց կամ Տօնացոյց Հայոց Ուղղափառաց», վրան աւելցնել «որք գնատուց կամ Տօնացոյց Հայոց Ուղղափառաց», որպէսզի յաջորդ սերունդին ի Լեհաստան եւ ի Թրանսիլուանիա», որպէսզի յաջորդ սերունդներուն մէջ չծագի շփոթութիւն։

Երկրորդ, հարկաւոր էր վկայական մը, ստորագրութեամբ Լեհերէն մէջ չծագի շփոթութիւն։

59. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ՌՈՇՔԱՑ Սգանիսլաւովէն, 6 Դեկտ. 1730ին, առ Մխիթար Արբայ, Վենետիկ։

60. Տօնացոյցի առընչութեամբ Պաչպալովէն Հ. Մանուէլ կը գրէ Մխիթարի, 1730ի Մայիսին. «Ստեփանոս Վրդ.ն յետ ժամանելոյն ի Լէհաստան, ինձ ողջունագիր գրեալ էր եւ յանձնեալ զոմանս խնդիրս, նաեւ թէ զմի գիրգ ձեռագրով մաքուր գրչի գրել տամ, ասէ, եւ առաքելոց է այսր ինձ, զի առաքիցեմ առ Վեհդ իմ զի տպագրիցի. կարծեմ թէ Տօմար եւ Տօնացոյց է, զորմէ գրէ, եւ գիտեմ որ տեղեակ ես վասն այսմ, զի գրեալ է եւս Վեհիդ, որպէս որ ինքն ասէր»։

61. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ՌՈՇՔԱՑ Սգանիսլաւովէն, 6 Դեկտ. 1730ին, առ Մխիթար Արբայ, Վենետիկ։

56. Յովհաննէս Արքեպս.ի Յայտարարութիւնը, որ Ալիշան հրատարակած է «Կամենից»ի մէջ (տպ. Վենետիկ, 1896) էջ 199–200), առած է Լեհահայոց ձեռագիր Մաշտոցէն, որ գրկուած էր Մխիթարի, հրատարակելու համար (Ձեռ. Ս. Ղազարի, թիւ 713)։

57. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ՌՈՇՔԱՑ Սգանիսլաւովէն, 6 Դեկտ. 1730ին, առ Մխիթար Արբայ, Վենետիկ։

58. Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ԽՈՒՊԻԱՐԵԱՆ Պաչպալովէն, 1 Ապրիլ 1731ին, առ Մխիթար Արբայ, Վենետիկ։

© National Library of Armenia

հաստանի Արքեպիսկոպոսին, կղերին եւ իշխաններուն, որպէսզի ներկայացնելով Ս. Աթոռին, կարելի ըլլար ստանալ տպագրութեան արտօնութիւնը։

Երրորդ, դիրքին տպագրութեան արտօնութիւնը Ս. Աթոռէն պէտք էին խնդրել Լեհաստանի իշխանութիւնները, որպէսզի գործը աւելի դիւրաւ ընթանար. այսքան հսկայ ու պատասխանատու գործի համար՝ եթէ միայն Մխիթար ու Խաչատուր Վրդ. խնդրագիր ներկայացնէին Ս. Աթոռին, գործը կրնար երկարիլ ու վրիպիլ նպատակէն։

Մխիթար, 13 Յուլիս 1731 թուակիր նամակով, կը ներկայացնէ այս ամէնը Ստեփանոս Վրդ.ի, ու իրեն կը թողու կարգադրել հարցը, ցոյց տալով իր կողմէ պատրաստակամութիւն. «արասցէ դերապատուութիւն ձեր զայն զոր հաճի, եւ մեք պատրաստադունեղ եմք ծառայել ի յայնս բնաւս զորս կարեմք»։ Խաչատուր Վրդ. ալ ունի նամակ մը, լատիներէն լեզուով, ուղղուած Ստեփանոս Վրդ.ին, ուր ինքն ալ կը կրկնէ համառօտ մը Մխիթարի պատճառաբանութիւնը, աւելցնելով. «Ego et Rev.us Abbas Mechitar prestabimus quot potuerimus»[62]։

Թէ յաջորդաբար ի՛նչ եղած է Մխիթարի եւ Ստեփանոս Վրդ.ի յարաբերութիւնը, չենք գիտեր, որովհետեւ մեր դիւանը յանկարծ կը լռէ։ Հաւանաբար դժուարութիւնը Ս. Աթոռին կողմէ էր, մինչ Մխիթար միայն տպագրութեան հոդը ստանձնել խոստացած ըլլալով, կը սպասէր հրամանի։ Ձեռագիր Մաշտոցը, Տօմարն ու Տօնացոյցը ներկայիս կը պահուին Ս. Ղազարի Մատենադարանը[63]։

* * *

Ակնարկ մըն ալ տանք Ռոշքայի բառարանին, որ եղած է հեղինակին երկար տարիներու յոգնութիւններուն պտուղը։

Վերեւ յիշատակուած նամակներուն մէջ տեսանք թէ զանազան

62. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎՐԴ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Վենետիկէն, 4 Յուլիս 1731ին, առ Ստեփանոս Վրդ. Ռոշքայ, Սղանիսլաւով։

63. Ձեռագրին նկարագրութիւնը տե՛ս ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Հտ. Գ., տպ. Վենետիկ 1966, էջ 597–606։ Ձեռագրին ճակատին վրայ կը կարդանք. «Մաշտոց Հայոց Ուղղափառաց, հրամանաւ Գերապայծառի եւ Ամենապատուոյ Տեառն Յօհաննու Տօքիայ Ավկուշդինովիչի Արիի Եպիսկոպոսի Լէօպոլսեցւոյ Հայոց, սրբագրեալ եւ կարգաւորեալ ի Լէօպոլիս, յամի Տեառն 1728»։ Ասոր կը յաջորդէ նոյն Արքեպիսկոպոսին կոնդակը փոխան Յառաջաբանի։

Վանքիս Մատենադարանի թիւ 1416 Ձեռագիրը, թէեւ չունի ո՛չ յիշատակարան եւ ոչ անուանաթերթ, սակայն առաջին էջին վրայի գրութիւնը «Տօմար եւ Տօնացոյց Հայոց Ուղղափառաց», ինչպէս նաեւ պարունակութիւնը, տարակոյս չեն թողուր որ ճիշտ սա ըլլայ Ստեփանոս Վրդ.ի առ Մխիթար ղրկած Տօմար–Տօնացոյցը։

անդամներ Ստեփանոս Վրդ. կը խօսի իր պատրաստած Բառարանին մասին, կոչելով զայն «Գանձ Հայոց Լեզուին, զորն յանկ հանել տրգնիմ ի մէջ բազմազան պատաղանացս»[64], եւ այլուր՝ «զԲառարանն իմ Աստուծոյ ձեռնտուութեամբն յուսամ ի նորագայ ամին (1731) չուրջ զՈւլիսիւն աւարտել»[65]։

Ստեփանոս Վրդ.ի այլ եւ այլ նամակներէն կ՚իմանանք որ Բառարանը վերջնական կերպով աւարտած է 1731ի Հոկտեմբեր ամսուն, եւ իսկոյն կը խորհի տպագրել տալ Վենետիկ։ Առ Աբրահամ Վրդ. ուղղած 3 Օգոստ. 1731 թուակիր նամակին համաձայն, Ստեփանոս դիմում կատարած է Վենետիկ, ու նախահաշիւ մը խնդրած Բառարանին տպագրութեան, եւ երբ իմացած է թէ հազար ոսկի հարկաւոր է՝ ետ կեցած է, նոյնքան դումար տրամադրելի չունենալուն համար[66]։ Թէ Վենետիկ որո՞ւ հետ Ստեփանոս Վրդ. յարաբերութեան մէջ մտած է՝ իր գործին տպագրութեան համար, չենք կրնար որոշ բան մը ըսել. Մխիթարի ստացած եւ գրած նամակներուն մէջ՝ այս ուղղութեամբ՝ ոչ մէկ ակնարկ կը գտնենք։ Անկարելի չէ որ դիմած ըլլայ Խաչատուր Վրդ. Առաքելեանի, որու դիւանին մէջ նոյնպէս, դժբախտաբար, ոչինչ գտանք այս ուղղութեամբ։ Հակառակ դրամական նեղութեան, Ստեփանոս Վրդ. կ՚ուզէ անպայման տպել տալ. 23 Յուլիս 1732ին «առ Գեր. Աբրահամ Վրդ.» ուղղուած նամակին մէջ դարձեալ կը շեշտէ թէ Բառարանը «գրագիրն իմ օրինակելոց է, եւ զօրինակն ի Վէնէտիկ յղեցից ի տիպ, իսկ զքնագիրն առ իս պահեցից. բայց զդրամս ոչ ունելով առ տիպն, յուսամ ի նախախնամութիւնն Աստուծոյ»[67]։

Ստեփանոս Վրդ. Ռոշքայի մահէն (31 Հոկտ. 1739) ետք, Արմենոպոլի աւագերէցներէն Տէր Մինաս Թորոսեան եւ իր եղբայրը Տէր Սիմէոն, երկհատոր Հայ–Լատին, Լատին–Հայերէն Ռոշքեան Բառարանը կ՚ուզեն ղրկել Մխիթարի, որպէսզի տպագրութեամբ հրապարակ հանէ, խոստանալով տալ ճանապարհի ծախսը։ Այս մանրամասնութիւնները մեզի կու տայ մերս Հ. Թէոդորոս Մէտիաշցի, իր 4 Դեկտ. 1740 թուակիր նամակով, գրուած Մխիթարի, տալով միաժամանակ այլ եւ այլ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ՝ նոյն Բառարանին մասին[68]։

Մխիթար, որ աւելի գործնական մտքով ալ օժտուած էր, շատ լաւ գիտէր թէ տպագրութեամբ հրապարակ հանել նման հսկայ հա-

64. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ՌՈՇՔԱՑ, 13 Յունիս 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

65. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ՌՈՇՔԱՑ, 6 Դեկտ. 1730ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

66. Հմմտ. ՏԱՇԵԱՆ Հ. Յ., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Վիեննա 1895, էջ 23։

67. Անդ։

68. Յիշեալ նամակին ամբողջութիւնը տե՛ս ՏԱՑԵԱՆ Հ. Ղ., Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետկոյ ի Ս. Ղազար, տպ. Վենետիկ 1930, էջ 94–95։

© National Library of Armenia

տոր մը՝ ահաւոր ծախսի դուռ էր, եւ օգուտը անորոշ, ուստի մեր-
ժողական չեշտով կը հիւսէ նամակին պատասխանը. «զրեալ ես այս-
պէս մեզ՝ եթէ յանձն առնուք ի տպագրութիւն զԲառգիրքն Սուրբ-
նոս Վրդ.ին Լեհացւոյ, առաքեսցուք զայն առ ձեզ, ծախիւքն նոցա
որք կամին առաքել, իբր թէ զծախսն ճանապարհին նոքա տան եւ
ոչ առ ի մէնջ լինի։ Զայս զիտասջիր, զի մեք եւս զբաղում զրեանս
ունիմք տպագրելիս, բայց ոչ ունիմք այժմ զմիջոցս տպագրութեան,
որպէսզի ի լոյս ածցուք զնոսա, եւ զիա՞րդ մարթ է մեզ առ տպա-
գրութիւն զորին ձեռնամուխ լինիլ, այդպիսի զործոյ ձեռն արկա-
նել, յորում զնան բազումք ծախք եւ զնօղք նորա յոյժ սակաւք։ Սա-
կայն եթէ կամին յղել մերոյ մենաստանի յիշատակ, բարւոք է. ո՞
զիտէ, թերեւս եկեսցէ ժամանակ զի նաեւ առ այլս տարածեսցի
տպագրութեամբ, եթէ լաթին լեզու զիտողք բազմանայցեն յազգի
մերում, որ գնելով զայն՝ ծախն տպագրութեան ելանէր»[69]։

Այսպէս ահա Ռոշքեան Բառարանը կը մնայ ուր էր, մինչեւ որ
1842ի Յուլիս 2ին բուն բնագիրը անցնի Վենետիկէն, ձեռամբ Տէր
Գրիգոր Ռոմանչքիի։ Ս. Ղազարի հայրերը կը քակեն զրքին կազմը,
ու իրարու մէջ բաժնելով՝ կ'օրինակեն ամբողջ, գնելով սկիզբը հե-
տեւեալ ծանօթութիւնը. «Զբնագիր Սուրբնոսեան Բառարանիս, զոր
ի 1842ի Յուլիսի 2 ընդ իւր բերեալ էր յԻլովայ Տէր Գրիգոր Ռո-
մանչքի, քակեալ ի կազմէցն եւ բաժանեալ ի մեզ զտետրակս՝ առաք
զհաւատարն զառաջնոյ հատորոյն եւեթ, աշխատեալ ամսօրեայ ժա-
մանակաւ, եւ վերստին կազմեալ զբնագիրն՝ յանձնեցաք նմա»։

Ռոշքեան Բառարանին բուն բնագիրը ներկայիս կը հանդէպ է Վենե-
նայի Մխիթարեան Մատենադարանը, բայց թէ ե՞րբ մտած է հոն՝
չէ նշուած Տաշեանի ցուցակին մէջ. անշուշտ 1842էն եաք։

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

(Շար. 2)

Résumé

L'APOSTOLAT ÉDITORIAL DE MEKHITAR
(P. SAHAK DJEMDJEMIAN)

Après avoir présenté les trois perles des publications de Mekhitar — la Bible, le Commentaire de l'Évangile de St Mathieu et le Dictionnaire «Haykazean» (cfr. BAZMAVEP, CXXXV, 1977, nº 1-2, pp. 37-96) — l'auteur reprend l'histoire complète de cet apostolat éditorial, dès son origine.

69. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ Վենետիկէն, Յունուար 1741ին, առ Հ. Թէոդորոս Յովհան-
եան, Պաչպալով։

Par l'examen des nombreuses lettres de M. et de leurs réponses, de la Chronologie officielle de la Congrégation, des petits chroniques et journaux des moines de St Lazare, des cahiers de comptes, des anciens régistres et des mémoriaux des livres, il nous propose, comme fruit d'une longue et patiente recherche, des importantes questions historiques et des intéressants problèmes typographiques, avec des détails connexes, qui éclaircissent beaucoup les circonstances obscures de l'histoire du livre arménien.

Les différentes étapes de l'activité éditoriale de M. sont étudiées selon l'ordre chronologique.

1º) *Les ouvrages publiés à Constantinople* (1700-1701)

Imitation de J.-Ch. de Thomas a Kempis (1700, pp. 352); Bref Commentaire du livre des Cantiques (1701, pp. 258); Commentaire de l'Apocalypse (1701, pp. 208); Clef de dévotion (1701, pp. 28).

2º) *Les ouvrages entrepris à Morée* (1702-1715)

Méditation sur la vie (Constantinople, 1705, pp. 97); Préparation de traités scolaires: traduction de la Somme théologique de St Thomas d'Aquin (œuvre inédite); Éléments de théologie de Hugues Ripelin, attribués alors à St Albert le Grand (Venise, 1715, pp. 512, avec un appendice explicatif des passages difficiles, étudiés par Mekhitar lui-même, ibid. 1716, pp. 513-680).

3º) *Les premières éditions de Venise* (1717-1722)

Exercice de prière (1718, pp. 268); Ricorso (Rome, 1718, pp. 70); Jardin spirituel (1719, pp. 207); Réflexion chrétienne (1719, pp. 108); Nouveau Testament (1720, pp. 822); Évangile (1720, pp. 347); Traité sur les Vices (1720, pp. 495); Traité sur les Vertus (1721, pp. 704); Fontaine bonne (1722, pp. 359).

4º) *Mekhitar correcteur du Missel Dominicain* (1723-1724)

Engagé à la révision du Missel Dominicain, traduit du latin en arménien, pour les religieux catholiques de Naxiǰeŭan, dits «J̌ahkečik'», Mekhitar fut un des principaux correcteurs désignés par le S. Siège. Le Missel fut édité à Rome, en 1728, sous les presses de la Congrégation de Propaganda Fide.

5º) *Mekhitar et le libraire Sargis* (1715-1726)

L'auteur publie, pour la première fois, les actes du contrat entre M. et le libraire arménien Sargis de Constantinople, habitant à Venise, en soulignant la collaboration éditoriale, qui dura longtemps et facilita la publication et, en particulier, la vente des éditions de M. en Orient et en Europe.

6º) *Mekhitar et les livres liturgiques arméniens* (1723-1741)

Comme dernier chapitre de cette première partie, l'auteur parle de la collaboration de M. à la publication des livres liturgiques des Arméniens de Pologne et de Transylvanie, et ensuite, comme appendice, il nous donne l'histoire du fameux Dictionnaire de Step'anos Rošk'a, composé vers 1732 et proposé à M. pour une éventuelle édition. *(À suivre)*

© National Library of Armenia